

**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

На правах рукопису

Дулгерова Ольга Миколаївна
УДК 94 (477) „1921/1928”

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ
УКРАЇНИ У ДОБУ НЕПУ**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Морозов Анатолій Георгійович
доктор історичних наук, професор

ЧЕРКАСИ – 2006
ЗМІСТ

Вступ.....	3
I. Історіографія, характеристика джерел та теоретико-методологічні засади дослідження	16
1.1. Історіографія проблеми.....	16
1.2. Характеристика джерел та теоретико-методологічні засади дослідження.....	29
II. Соціально-економічне становище українського селянства у період НЕПУ.....	38
III. Агрокультурна діяльність сільськогосподарської кооперації.....	77
3.1. Заходи сільськогосподарської кооперації з підвищення продуктивності селянського тваринництва.....	77

3.2. Робота сільськогосподарської кооперації по розвитку агрокультури селянського рільництва	96
IV. Культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації.....	121
4.1. Освітні та пропагандистські заходи з розповсюдження сільськогосподарських знань....	121
4.2. Видання і поширення газет, книг і журналів та розвиток бібліотечної мережі.....	157 167
Висновки.....	179
Список джерел і літератури.....	

ВСТУП

Актуальність теми. Реформування аграрного сектору економіки України потребує вживання невідкладних заходів держави по допомозі селянству. Важливого значення набуває завдання підвищення виробничих потужностей сільськогосподарського виробництва. Разом із тим, перехід на нові рейки господарювання потребує й соціальної підтримки безпосередньо виробника – селянина. Ринкові відносини в аграрному секторі вимагають від нього постійного підвищення як загальної, так і виробничої культури, розширення знань із агротехніки, зоотехніки, агрохімії та механізації сільського господарства й невпинного вдосконалення виробничих процесів. Виробникові потрібне також постійне оновлення юридичних знань, бухгалтерського обліку, фінансово-кредитного та податкового законодавства тощо. Лише на цій основі сучасний український селянин може впевнено розвивати своє господарство й захищати свої економічні і соціальні позиції у конкурентній боротьбі. Це тим більше важливо з огляду на особливу специфіку ведення сільського господарства, яка полягає у тому, що виробник не може сподіватися на постійний прибуток через великий вплив на виробництво погодних умов і ринкової кон'юнктури. Саме тому важливу роль у подальшому розвитку вітчизняного сільського господарства, яке в той чи інший спосіб визначає умови життєдіяльності значної частини населення України, має відігравати державна допомога та регулювання економічних відносин у аграрному секторі національної економіки. Оскільки розвиток сільськогосподарського виробництва особливо чутливий до непередбачених та помилкових рішень, особливого значення у наш час набуває звернення до досвіду схожих за своїм змістом історичних періодів переходу від адміністративно – командних до ринкових методів господарювання. Це дає можливість у схожих історичних умовах, переосмислити попередній досвід, творчо використати його, запобігти повторенню прорахунків і помилок у проведенні реформ.

Катастрофічне наростання кризових явищ у економічному та політичному житті країни протягом 1920-го року яскраво продемонструвало хибність воєнно-комуністичного курсу. В аграрній країні, якою тоді залишалася радянська держава, ігнорування інтересів селянина-одноосібника, головної постаті сільськогосподарського виробництва, спричинило різке пригнічення його господарської ініціативи, а отже, і скорочення обсягів продрозверстки. Через це реалізація нової економічної політики розпочалася, насамперед, у сільському господарстві, й

перш за все із заміни продрозверстки продподатком.

Однак, окрім суб'єктивних труднощів здійснення завдань нової економічної політики, пов'язаних із атавізмами воєнно-комуністичного мислення партійно-радянського апарату, його невідповідністю до роботи у ринкових умовах, існували й об'єктивні труднощі.

Тривалі воєнні дії на території України та не менш руйнівні для економіки роки „воєнного комунізму” зумовили значний спад виробничих можливостей одноосібних селянських господарств. В умовах крайньої економічної слабкості й самої радянської держави фактично єдиним чинником сприяння господарсько-економічному розвитку селянства стає кооперація.

Тому дослідження різнобічних аспектів багатогранної діяльності сільськогосподарської кооперації спрямовані на розвиток усіх галузей одноосібних селянських господарств. Адже сама кооперативна мережа могла нарощувати свої потужності лише за умови економічного підйому основної ланки господарства – селянина-кооператора. Кооперативні товариства і союзи вишукували найрізноманітніші форми дієвої допомоги селянству, які б сприяли підвищенню продуктивності його господарства. Виходячи з цього, вивчення добре апробованих життям практичних форм вирішення кооперативними організаціями важливих суспільно-економічних завдань дає можливість і на сучасному етапі віднайти подібні ефективні прийнятні методи розв'язання проблем, пов'язаних із господарською діяльністю українського селянства.

Інтенсифікація сільського виробництва неможлива без підвищення кваліфікаційного рівня спеціалістів і рядових трудівників селянства. Вивчення досвіду роботи кооперативних організацій доби НЕПу свідчить, що поширення сільськогосподарської освіти на селі, доведення до кожного господарства необхідного обсягу конкретних виробничих знань у галузі рільництва, тваринництва, садівництва, переробки сільськогосподарської продукції було дієвим фактором підвищення продуктивності цих галузей. Незважаючи на суттєву відмінність сучасної ситуації, слід все ж зазначити, що, як свідчить практика, і в наш час село потребує вживання невідкладних заходів, спрямованих на вирішення виробничих проблем культурно-просвітницького характеру. Тому досвід роботи сільськогосподарської кооперації в цій сфері може стати базою її подальшого ефективного розвитку.

Довготривала, багатогранна й плідна діяльність кооперативних організацій українського селянства в галузі освітньо-культурної роботи, безперечно, зайняла помітне місце в аграрній історії України доколгоспного періоду.

Проте ця сторона життя українського села початку ХХ століття тривалий час залишалася поза увагою дослідників. Втім, внаслідок революційних зрушень 1905-1907 рр., а надто в добу новітньої української революції 1917-1920 рр., широкого розвитку земств, шкільництва, самої кооперації, “Просвіт”, зростання числа сільської інтелігенції, різкого збільшення селянського прошарку в складі офіцерського корпусу за роки першої світової війни, активної діяльності політичних партій у суспільно-громадському житті українського села, найбільш важливим репрезентом якого виступала саме сільськогосподарська кооперація, швидко піднялося на якісно новий щабель. Слід зазначити, що попри галасливі звинувачення з боку всіх імперських кіл (самодержавних, “тимчасових”, більшовицьких) у “мазепинщині”, націоналізмі, буржуазності тощо, ніяк не можна проігнорувати те, що “буржуазно(sic!)-націоналістичне село” (а отже і його культурно-освітнє життя) було основною опорою однієї із найбільш ліворадикальних партій - української партії соціалістів-революціонерів. Цілком очевидно, що звинувачення українського селянства в буржуазності та націоналізмі позбавлене всякого здорового глузду. “Буржуазність” села була таким же відверто вигаданим витвором кремлівських мудрагелів, як і його “націоналізм”. Теза про “націоналізм” національно-однорідного українського села, яке з огляду на ряд обставин завжди було абсолютно цільним у своїх культурно-звичаєвих устремліннях, є взагалі необґрунтованою.

Ще задовго до утвердження на селі радянської влади сільськогосподарська кооперація активно підтримувала, а нерідко і сама ініціювала використання найрізноманітніших форм громадської співпраці селян не лише господарсько-економічної, але й культурно-освітньої. У полі її зору, окрім суто кооперативних закладів знаходилися хліборобські артілі, сільськогосподарські громади, громадські пункти прокату сільгоспмашин та інвентарю, покривні пункти, громадські страхові запаси посівного матеріалу тощо. У поєднанні з активною підтримкою таких широко функціонуючих, традиційних для українського селянства форм господарської взаємодії, як супряга і толока, що набрали особливого поширення в роки першої світової війни у зв’язку з мобілізацією значної кількості господарів дворів, сільськогосподарська кооперація об’єктивно зайняла місце загальноновизнаного речника селянської спільноти. Широка культурно-освітня діяльність різноманітних кооперативних об’єднань та їхніх установ стала невід’ємним компонентом кооперативної діяльності.

Життя українського селянства в роки НЕПу було досить складним, наповненим боротьбою різних сил і тенденцій соціально-економічно буття. Правильного виходу із складної ситуації, на жаль, не було знайдено. Найвище партійно-радянське, власне кремлівське, керівництво обрало курс на насильницький спосіб розвитку продуктивних сил сільського господарства і розв'язання соціально-економічних протиріч села, здатний на його думку враз вирішити всі проблеми, які пов'язані з докорінною реконструкцією аграрного сектора економіки країни.

Подальші події почали розвиватися зовсім іншим шляхом, на якому не було місця об'єктивним економічним законам. Поступово все більше, а з початком суцільної колективізації й абсолютно почало домінувати відверте політичне насильство, яке брутально відкидало, більше того, відверто зневажало "культурницьку" роботу. Непівські принципи були повністю відкинуті й забуті, а їхнє місце зайняли інші, успадковані з досвіду революції та військового комунізму.

Однак успішний у цілому досвід виходу з катастрофічної ситуації 1921 року знову й знову привертає увагу дослідників, насамперед з точки зору аналізу конкретних історичних умов, за яких розробка принципів реформування сільського господарства, всіх сфер життя села здатна принести позитивні, а не деструктивні результати. При цьому одним із найбільш цікавих є питання, що стосується витоків і природи того загальновизнаного потужного впливу на всі сторони життя села, як господарсько-економічного, так і суспільно-громадського, який справляла на нього сільськогосподарська кооперація в добу НЕПу.

Слід відзначити також, що зберігає свою актуальність не лише в історико-пізнавальному, але і в конкретно-прикладному значенні з'ясування справжньої сутності широкої діяльності кооперації як в господарсько-економічному, так і в громадсько-культурному житті села, її ролі та впливу на процес розбудови радянського суспільства, очищення поглядів на цю проблему від подальших чисельних кон'юктурно-вульгаризаторських інтерпретацій.

У цьому зв'язку варто дійсно серйозно звернутися до аналізу поглядів на цю проблему М. Бухаріна, оскільки, на думку багатьох політично не заангажованих західних дослідників, саме він виступив надалі як політичний лідер, що намагався в 20-ті роки зберегти реалістичне розуміння сутності й історичної ролі кооперації. Об'єктивний аналіз ситуації дає достатньо серйозні підстави вважати, що в процесі спілкування В. Леніна з М. Бухаріним зазначена проблема обговорювалась значно ширше й інтенсивніше, ніж це зафіксовано на папері.

Сьогодні, незважаючи на віддаленість у часі, сільське господарство, а з ним і все українське село, переживають процеси, що мають багато схожих рис із відносинами у сфері сільського господарства 1921-1929 рр. Історичний досвід переконує, що ігнорування державою чи неналежне ставлення з її боку до самодіяльних рухів, спрямованих на розбудову галузі й села зокрема, неминуче призводить до кризових явищ у економіці й суспільстві. І навпаки, плідна співпраця держави й громадських організацій сприяє досягненню швидкого прогресу в усіх сферах життя держави, буття народу.

Отже, вказана тема дослідження має наукове, загально-гуманітарне, суспільно-політичне значення, що і зумовлює її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковою проблематикою кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Вона органічно пов'язана з темою наукового пошуку Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького „Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства” (номер державної реєстрації 0102U006796).

Об'єктом дослідження є українське селянство в добу НЕПу (1921-1929рр.).

Предметом дослідження є культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації.

Хронологічні межі роботи охоплюють період нової економічної політики (1921-1929 рр.) – час бурхливого розвитку й різнобічної діяльності сільськогосподарської кооперації. Нижня хронологічна межа зумовлена запровадженням НЕПу, а верхня – згортанням цієї політики, поверненням радянського керівництва до командно-адміністративних методів управління народним господарством.

Територіальні межі дослідження відповідають території України у кордонах УСРР зазначеного періоду. Опрацьовані матеріали стосуються території УСРР, що у 1922 р. увійшла до складу СРСР.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на ґрунті виявленого комплексу джерел і досягнень історіографії дослідити сукупність, характер й особливості культурно-освітньої діяльності кооперативних організацій, спрямованої на підвищення фахової підготовки та виробничої культури українського селянства, а отже, продуктивності селянських господарств України в період НЕПу, висвітлити конкретні методи цієї роботи.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- визначити стан наукової розробки теми, рівень і повноту забезпечення джерельної бази;
- з'ясувати загальне економічне становище селянських господарств України в період НЕПу, головні тенденції їхнього розвитку, що стало основою для становлення і розвитку кооперативного руху;
- дослідити культурно-просвітницьку роботу кооперативних організацій, спрямовану на підвищення продуктивності рільництва у селянських господарствах, її значення для розвитку сільського господарства в цілому;
- проаналізувати значення культурно-просвітницької роботи сільськогосподарської кооперації для підвищення продуктивності та товарності селянського тваринництва;
- розкрити характер та особливості культурно-просвітницької діяльності кооперативних організацій, сутність їхньої допомоги культурно-освітнім установам села;
- визначити завдання і зміст кооперативної освіти в Україні доби НЕПу, її вплив на розвиток культури українського села.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

- вперше на дисертаційному рівні комплексно досліджено культурно-просвітницьку діяльність кооперативних організацій із підвищенню продуктивності селянських господарств України в добу НЕПу;
- на основі відомих, але критично переосмислених матеріалів, та введення в науковий обіг значного масиву нових документів істотно доповнено знання про характер та сутність агрокультурної роботи кооперації;
- проведено аналіз різнопланових культурно-просвітницьких заходів кооперації, спрямованих на підвищення продуктивності селянського рільництва і тваринництва;
- доведено, що завдяки інтенсивній і конкретній культурно-просвітницькій роботі сільськогосподарської кооперації зросла товарність селянських господарств;
- переглянуто твердження радянської історіографії щодо пріоритету пропаганди колгоспної системи сільськогосподарського виробництва у культурно-освітній роботі кооперації;
- зроблено висновок про вагомий внесок кооперативних організацій у розвиток продуктивності селянських

господарств України в період НЕПу.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його фактичний матеріал, результати й висновки можуть служити як для подальшої розробки проблеми кооперативного руху в Україні, так і при написанні узагальнюючих праць і посібників із історії українського селянства, історії України ХХ століття, довідкових видань, наукового дослідження проблем соціально-економічного та культурно-освітнього характеру. Результати дослідження можуть бути використані при викладанні загальних лекційних курсів з історії України та під час розробки спецкурсів із аграрної історії України. Основні положення та висновки також можуть бути використані в ході проведення сучасних аграрних перетворень.

Апробація результатів роботи. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, ради Наукового товариства істориків-аграрників.

Загальна концепція дослідження та окремі його положення знайшли своє відображення у повідомленнях на V-му Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2004), науковій конференції „Україна Соборна” (Переяслав-Хмельницький, 2005), Шістнадцятій науковій сесії осередку НТШ ім. Шевченка в Черкасах, (Черкаси, 2005), Богданівських читаннях (Черкаси, 2005), Міжнародній науково-практичній конференції „Розвиток наукових досліджень” (Полтава, 2005), науковій конференції „Україна Соборна”, (Черкаси, 2005), Міжнародній науково-практичній конференції „Наука та освіта-2006” (Дніпропетровськ, 2006).

Публікації. Здобуті автором наукові результати опубліковано в ряді наукових статей та збірниках доповідей і повідомлень наукових конференцій:

1. Роль товариства „Просвіта” у формуванні національної свідомості українського селянства на початку ХХ століття // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С. В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8 (Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії). – С. 113-115.
2. Роль української кооперації у національно-культурному відродженні українського селянства // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Розвиток наукових досліджень 2005”. – Полтава, 2005. – С. 121-123.
3. Вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка селянами України на початку ХХ ст.(за матеріалами української преси) //

- Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С. В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 7. – С. 54-57 (в співавторстві).
4. Становище сільського господарства України в період непу // Шістнадцята наукова сесія осередку НТШ ім. Шевченка в Черкасах. Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій 12-31 березня 2005 р. – Черкаси, 2006. – С. 96-99.
 5. Культурно-просвітницька діяльність української кооперації на селі в роки української національно-демократичної революції 1917-1918 рр. // Наукові праці. Науково-методичний журнал. Т. 45. Вип.. 32. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МАГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 53-55.
 6. Діяльність сільськогосподарської кооперації України по впровадженню сортового насіння у індивідуальних селянських господарствах у період непу // Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції „Наука та освіта – '2006”. Т. 4. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 11-13.
 7. Роль культурно-освітньої роботи кооперації у піднесенні агрономічних знань селянства в період непу // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 80. – Черкаси, 2006. – С. 94-99.
 8. Поширення кооперативної літератури та преси серед селянства в період НЕПу // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 190-192.
 9. Агрокультурна діяльність сільськогосподарської кооперації за матеріалами річних звітів „Сільського господаря” // Записки Студентського наукового товариства: Матеріали наукових засідань / За ред. В. В. Масненка, Ю.П. Присяжнюка. – Т. І. – Вип.. 1-4 (2003-2004 рр.). – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, Осередок НТШ у Черкасах, 2006. – С. 162-166.

Обсяг і структура дисертації підпорядковуються меті і завданням дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, які мають підрозділи, висновків, списку джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 202 сторінки. Список джерел та літератури нараховує 241 позицію.

РОЗДІЛ І

Історіографія, характеристика джерел та теоретико-методологічні засади дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Питання, пов'язані з різноплановою культурно-освітньою діяльністю сільськогосподарської кооперації України періоду НЕПу, історичною наукою практично не виділялися із загального русла досліджень історії українського селянства й зокрема діяльності сільськогосподарської кооперації. Праці попередніх десятиліть лише незначною мірою торкаються тих чи інших аспектів проблеми, хоч і позбавлені деяких конкретних висновків та узагальнень.

В історіографії проблеми, що досліджується, можна виділити 2 періоди. Перший – радянська історіографія, яка в свою чергу, поділяється на декілька етапів: 1920-ті рр., 1930-ті – перша половина 1950-х рр., друга половина 1950-х – середина 1960-х рр., друга половина 1960-х – середина 1980-х рр., середина 1980-х – початок 1990-х рр.

Другий період – сучасна історіографія, що поділяється на вітчизняну та зарубіжну.

У період 1920-х рр. дослідники вперше вдалися до узагальнення поточного досвіду роботи кооперативних союзів і товариств, до розгляду їхніх успіхів і прорахунків. Учені спробували проаналізувати процеси налагодження ринкових механізмів ведення сільського господарства, становлення кооперації як дієвого чинника його подальшого розвитку. В загальному контексті публікацій поряд із з'ясуванням домінуючих проблем соціально-економічного характеру порушуються питання, пов'язані з культурно-просвітницькою роботою сільськогосподарської кооперації виробничого спрямування. Цьому певною мірою сприяло те, що в чисельних виступах керівних діячів партії й уряду УСРР Г. Петровського [1-2], О. Шліхтера [3], М. Вольфа [4], В. Качинського [5], присвячених проблемам розвитку сільськогосподарської кооперації в силу їх не лише економічної, але й політичної спрямованості, приділялась увага і питанням суспільно-громадського характеру, у вирішенні яких вона повинна була брати участь.

Більшість публікацій 1920-х рр., які певною мірою стосуються тематики нашого дослідження, склали розвідки безпосередніх учасників кооперативного руху, керівників української сільськогосподарської кооперації, вчених-аграрників, що позитивно позначилося на рівні праць - глибині розуміння

авторами досліджуваних процесів, повноті й достовірності висвітлення сюжетів. Разом із тим, праці 1920-х рр. несуть на собі суттєві відбитки тогочасної політичної кон'юнктури, через що акцент у оцінках подій і явищ нерідко дещо зміщений, а стосовно праць останньої третини 20-тих років - інколи й зовсім хибний.

Серед досліджень цього періоду значний інтерес для вивчення історії української кооперації становлять чисельні праці П.Ф. Височанського [6-8]. Вчений зробив глибокий екскурс у історію кооперативного руху на селі, визначив його слабкі й сильні сторони. Проте ним практично не виділяється із загального русла викладу, в якому виразно домінують організаційно-економічні проблеми, питання, пов'язані з культурно-освітньою діяльністю сільськогосподарської кооперації.

Серед узагальнюючих праць, у яких показано діяльність української сільськогосподарської кооперації, варто відмітити змістовну монографію І.Батюка „Сільськогосподарська кооперація в Україні” [9]. Серед інших питань, автор, хоч і дещо оглядово, не вникаючи у деталі, все ж викладає матеріали щодо культурно-просвітницької роботи окремих кооперативних союзів, спрямовану на підвищення культури виробництва, а отже і продуктивності селянських господарств.

Різні аспекти діяльності сільськогосподарської кооперації розглядає у своїй праці В. Целларіус [10]. Необхідно зазначити, що основну увагу дослідник приділяє оперативній господарській роботі та фінансово-економічному стану союзів і товариств. Автор зосереджується на описі подій, залишаючи поза увагою їх аналіз. Разом із тим, праця містить немало цікавих і цінних відомостей, що сприяють розумінню всіх обставин діяльності сільськогосподарської кооперації, тих труднощів і проблем, які перед нею поставали. Спеціальні аспекти діяльності сільськогосподарської кооперації, зокрема питання організації кооперативного кредитування, узгодження економічних та соціальних елементів роботи, висвітлювались також у чисельних публікаціях М. Скалиги [11], Й. Маєвського [12], М. Соболева [13].

Різномплановий матеріал організаційного, господарсько-економічного, соціального, громадсько-політичного характеру стосовно розвитку і діяльності сільськогосподарської кооперації міститься в роботах таких авторів 20-х років, як: Т. Німчинов [14], Є. Дешко [15], О. Макаровського [16], О. Одінцова [17].

Слід зазначити, що в роботах указанного періоду було вміщено значну кількість поточних статистичних матеріалів, втрачених із часом, а також чисельні сюжети, що стосувались

розкриття сутності тих чи інших важливих проблем життя села в цілому й сільськогосподарської кооперації зокрема, в тому числі і її культурно-просвітницької роботи.

Проте, не дивлячись на беззаперечний інтерес дослідників 1920-х рр. до життя сільськогосподарської кооперації в Україні, їхні праці не мають вичерпного характеру, оскільки позбавлені комплексного підходу до її вивчення. Як уже зазначалося, така важлива для перспективного розвитку сільського господарства України, підвищення культури господарювання і добробуту селянства, ділянка роботи сільськогосподарської кооперації, як її культурно-освітня діяльність, так і не стала предметом спеціального висвітлення.

Виняток становить лише невелика за розміром, однак спеціально присвячена аналізу просування на село видань кооперативного виробництва "Книгоспілка" В. Нечаєва [18].

Із утвердженням тоталітаризму в СРСР у 1930-ті рр. розробка тематики, будь-яким чином пов'язаної з товарно-ринковими відносинами в сільському господарстві та діяльністю кооперативних організацій селянства, була припинена. Це, в першу чергу, було продиктовано тим, що об'єктивні матеріали досліджень могли б серйозно дезавувувати хибні погляди керівників радянської держави щодо подальших перспектив розвитку сільського господарства виключно шляхом його суцільної колективізації.

У цьому контексті знання про дійсно вагомий внесок сільськогосподарської кооперації в розвиток продуктивності селянських господарств, її широку культурно-освітню діяльність серед селянства відверто суперечили б ідеологічному штампові про виключну роль партії, держави і радгоспно-колгоспних форм господарювання в справі відновлення сільського господарства в так званий „відбудовний період”.

Певна розробка питань, пов'язаних із різноплановою роботою сільськогосподарської кооперації у період НЕПу стала можливою лише з другої половини 1950-тих до першої половини 1960-х рр.. Незаперечним лідером цього напрямку селянствознавчих досліджень став В. Данілов. У своїх чисельних публікаціях уже в 1954 році, тобто всього через рік після смерті В.Сталіна, він порушив ряд принципових питань, указавши на необхідність перегляду догматичних концепцій в історії радянського селянства, що не відповідали історичній дійсності [19-21]. Роботи В. Данілова вперше зруйнували довголітню атмосферу замовчування довкола сільськогосподарської кооперації, показали її дійсну роль у подоланні наслідків післявоєнної (1914-1921рр.) розрухи сільського господарства та його подальшого швидкого розвитку.

Більше того, одна з публікацій В. Данілова була присвячена необхідності відходу від усталених ідеологічних канонів висвітлення історії селянства, необхідності "творчо застосовувати марксистко-ленінську теорію в історичних дослідженнях" [22]. Інакше кажучи, автор прямо ставив під сумнів правомірність самих теоретичних засад радянської історичної науки.

Проте, слід відзначити, що більшість досліджень, присвячених навіть такій досить специфічній проблемі, як діяльність сільськогосподарської кооперації, що з'явилися у цей період, носили швидше історико-партійний характер і насамперед були покликані довести принципову правильність доктринальних засад – ленінської політики партії щодо селянства, – протиставляючи її суспільній колективізації, яку представляли виключно як її насильницьке спотворення.

Подібними рисами позначені, зокрема, праці М. Гетьмана-Кравченка [23-24], присвячені ролі партійних органів у налагодженні роботи сільськогосподарської кооперації, у яких автор практично не відійшов від методології історичної науки попереднього періоду. Проте, важливим став сам факт відкриття цієї важливої тематики як для професійних істориків, так і для широкого загалу. Історико-партійним характером відзначається і праця І. Бакуменка, присвячена початковому етапу становлення системи кооперативних союзів [25].

Певним чином досліджувалася діяльність сільськогосподарської кооперації й у економічному аспекті. Серед робіт економістів-аграрників можна виділити монографію З. Шульги [26]. Попри те, що автор теж не відійшов від усталених на той час поглядів на сутність і характер соціально-економічних процесів, які відбувались в українському селі у добу НЕПу, його праця насичена багатим конкретним фактичним матеріалом, який із погляду сьогодення, за умови неупередженого аналізу, дає змогу охарактеризувати широке коло описуваних процесів.

У цей період окремі питання розвитку кооперативного руху на селі знаходять місце у працях, присвячених вивченню загального стану справ у сільському господарстві України доби НЕПу. Визнається непересічна роль сільськогосподарської кооперації у розвитку всього аграрного сектору економіки. Проте, в цілому дослідники продовжують достатньо догматично обстоювати тезу щодо примату колгоспної системи на селі, визнаючи за кооперацією лише другорядну, виключно допоміжну роль у процесі її становлення [27], [28].

Отже, період із другої половини 1950-х до першої половини 1960-х рр. характеризується певним відродженням інтересу

дослідників до тематики кооперативного руху в період НЕПу. Однак, праці присвячені показу діяльності сільськогосподарської кооперації, явно позначені впливом пануючої на той час у країні ідеології. Фактично поза увагою вчених-істориків залишилося висвітлення дійсного стану селянських господарств, а також дослідження реального механізму функціонування кооперативної системи. Так і не з'явилося жодної праці присвяченої дослідженню культурно-освітньої роботи сільськогосподарської кооперації, її впливу на господарсько-економічний і суспільно-громадський розвиток села.

У другій половині 1960-х рр., із відстороненням від влади М. Хрущова і утвердженням у країні неосталінізму, навіть побіжні розвідки кооперативного життя українського селянства знову на тривалий час було припинено. Показовим стосовно цього є те, що навіть у такому спеціальному виданні, як досить ґрунтовній, на той час, двотомній „Історії селянства Української РСР”, вихід якої був присвячений 50 річчю встановлення радянської влади, автори практично оминули увагою історію сільськогосподарської кооперації [29].

Разом із тим, існували й окремі винятки. Деякі дослідники спробували звернутися до висвітлення діяльності сільськогосподарської кооперації. Слід відзначити, що у їхніх роботах, написаних у канонічних на той час ідеологічних рамках, питання кооперативного руху не ігноруються. Так, А. Чмига не оминула у своїй монографії деякі аспекти співіснування колгоспного й кооперативного рухів [30], а Б. Мигаль – використання радянською державою можливостей кооперативних організацій для відтворення виробничих потужностей сільського господарства у початковий період НЕПу [31]. С.Р.Лях свою статтю присвятив висвітленню взаємодії сільськогосподарських кооперативних об'єднань із державними, господарськими й громадськими організаціями [32].

Хоч це на перший погляд виглядає і дещо не очікувано, але певний поштовх, власне послаблення практики замовчування історії сільськогосподарської кооперації сталося внаслідок виходу у світ двотомника С. Трапезнікова "Ленінізм і аграрно-селянське питання". Не дискутуючи щодо самої монографії та її впливу на перебіг досліджень історії селянства, зазначимо, що намагаючись довести тезу "кооперація – шлях до колективізації", автор подав досить широку картину формування, становлення і розвитку сільськогосподарської кооперації [33].

Поява цієї праці фактично відкрила дорогу у світ монографіям Л. Морозова і В. Дмитренка [34]. Написана все ще в традиційно-канонічному стилі "кооперація шлях до колективізації" вона, разом із тим, дала можливість

прослідкувати еволюцію ставлення радянської влади до кооперативного руху в цілому і, власне, до сільськогосподарської кооперації зокрема.

Слід зазначити, що розробка цієї проблеми для московських дослідників була значно полегшена тим, що займаючись відтворенням історії кооперативного руху 1920-х років у цілому, вони були позбавлені необхідності спростовувати звинувачення в нездоровій цікавості не лише до дрібнобуржуазної структури, але й, що було в очах партійного керівництва ще більшим гріхом, до наскрізь націоналістичної спрямованості, на якій міцно лежало тавро звинувачень у "петлюрівщині".

Період другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. у цілому характеризується відсутністю праць, спеціально присвячених сільськогосподарській кооперації і, зокрема, її культурно-освітній діяльності. Лише в деяких дослідженнях кооперативний рух на селі розглядається як окрема, до того ж не суттєва, складова побудови колгоспного способу виробництва на селі.

Новий етап у дослідженні широкого кола проблем, пов'язаних із діяльністю різноманітних кооперативних союзів і товариств у період НЕПу розпочинається з розгортанням у СРСР перебудовних процесів. Складний стан сільського господарства країни об'єктивно вимагав звернення до попереднього історичного досвіду, зокрема доби НЕПу. Фактично саме у цей час сформувалося багато базових засад подальшого дослідження аграрної історії України. Історична наука робить перші спроби відкинути усталені радянські стереотипи мислення, прагне до об'єктивності висвітлення процесів.

Систематична розробка питань, пов'язаних із різноплановою діяльністю кооперативних організацій, розпочалася у кінці 1980-х рр..

Зокрема, С. Веселов звернувся до проблем відносин між кооперацією та радянською владою в період переходу до воєнного комунізму, а також до проблеми здійснення цього переходу в Україні в умовах загострення боротьби між більшовицькою партією і селянством. [35].

Слід також вказати на змістовний доробок В. Бутенка [36]. Висвітлюючи загальні питання діяльності сільськогосподарської кооперації, він зупинявся і на окремих проблемах проведення нею культурно-освітньої роботи.

Змістовністю представленого матеріалу і широтою зображення загальної картини кооперативного життя в Україні в 20-ті рр. ХХ ст. відзначаються праці В. Марочка [37], [38]. Ним розглядаються як загальні засади функціонування кооперації, так і фактично вперше на сучасних методологічних засадах

прослідковано складні соціально-економічні і суспільно-політичні процеси на селі в цей період.

Досить глибокий аналіз видань 1920-х років, присвячених висвітленню діяльності сільськогосподарської кооперації України в добу НЕПу, на початку 1990-х років проведений О. Атоян [39]. Цінною особливістю цієї роботи є те, що авторка проаналізувала цілий комплекс тісно взаємозв'язаних між собою проблем теорії, політики, економіки, які справляли свій вплив на темпи та характер розбудови і господарсько-економічної діяльності сільськогосподарської кооперації.

Отже, кінець 1980-х рр. ознаменувався початком розробки українськими істориками тематики кооперативного руху в Україні із залученням ними нових джерел, обґрунтованістю і виваженістю досліджень.

Якісно новий етап у дослідженні проблеми об'єктивного визначення місця та ролі трудових відносин у розвитку українського села 20-х років розпочався із здобуттям Україною державної незалежності у 1991 р., коли з'явилася реальна не лише можливість, але й потреба позбутися ідеологічних стереотипів мислення, неупереджено оцінити ті соціально-економічні процеси, які відбувалися в сільському господарстві періоду НЕПу.

Значний внесок у розробку проблеми кооперативного руху в українському селі зробив А. Морозов. Його публікації присвячені дослідженню різних напрямків кооперативного руху на селі, показу діяльності всіх різновидів сільськогосподарської кооперації: інтегральної, універсальної, спеціальної. Однак, основну увагу науковець приділив вивченню діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації. Його перші публікації з цієї проблеми з'явилися ще на початку 1980-х рр. У них, поруч із дослідженням широкого кола питань, пов'язаних із роботою кооперації, зроблено певні узагальнення та рекомендації щодо можливостей використання досвіду взаємокорисної співпраці селянських господарств у сучасних умовах. У 1993 р. вийшла друком ґрунтовна монографія А. Морозова „Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу НЕПу” [40]. Не дивлячись на те, що дослідження стосується аналізу вузького виду робіт кооперативних організацій, автор не обійшов увагою й такі аспекти їхньої діяльності, як агрокультурна й культурно-освітня робота.

Варто звернути увагу й на інші публікації історика, в яких він подає загальні теоретичні засади діяльності кооперації на селі, виділяє окремі її аспекти [41], [42].

Всебічне дослідження історії селянської кооперації в Україні продовжив у своїй ґрунтовній монографії В. Марочко [43].

Дослідженню розвитку кооперації у період НЕПу він присвятив окремий розділ. Автор показав теоретичні, організаційно-господарські та соціально-економічні підвалини української сільськогосподарської кооперації, з'ясував малодосліджені проблеми кооперативного руху. В. Марочко всебічно проаналізував історичні особливості створення громадських самодіяльних організацій в українському селі, процеси громадської взаємодопомоги.

Серед робіт сучасного періоду, присвячених окремим аспектам діяльності сільськогосподарської кооперації в Україні у добу НЕПу, слід виокремити публікації А. Тростогон [44], В. Паскаленка [45], С. Тищенка [46], Г. Волошкевича [47], К. Філіпова [48], Г. Цибуленка [49], Є. Костика [50], М. Зеркаль [51].

Різноманітні матеріали стосовно життя українського селянства в добу НЕПу, багатопланової роботи сільськогосподарської культури на селі можемо почерпнути з чисельних праць сучасних вітчизняних дослідників. Змістовністю підходів до аналізу проблем відзначаються дослідження О. Сушка [52], В. Стремецької [53], В. Молоткіної [54], О. Малюти [55], М. Журби [56], О. Рабенчук [57], С. Білошицького [58], Я. Мандрика [59], Ю. Степанчука [60].

Особливу увагу серед праць початку 90-х років, присвячених сільському господарству України доби НЕПу, привертає інформаційно насичена монографія визнаного фахівця з історії доколгоспного села В. Калініченка „Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929)” [61]. У цьому змістовному дослідженні подаються характеристики майнових груп селянства, умови заможності господарств, а отже, і їх участі у наймі-продажі робочої сили.

У цей період з'являється також цілий ряд нових робіт із аграрної історії України, присвячених висвітленню широкого кола питань, що стосуються життя українського селянства. Серед них слід насамперед виділити ґрунтовні праці С. Кульчицького [62], О. Ганжі [63], О. Пиріг [64], В. Лазуренка і С. Корновенка [65], [66], в яких всебічно розкрито ті складні, й багато в чому суперечливі процеси, що відбувалися на селі у 20-х рр.. Ці наукові роботи допомагають зрозуміти специфічні умови, в яких функціонувала сільськогосподарська кооперація.

У 90-х роках посилюється інтерес до вивчення життєдіяльності селянства в добу НЕПу з боку зарубіжних істориків. Дослідження питань, так чи інакше пов'язаних із функціонуванням сільськогосподарської кооперації, є невід'ємними складовими праць з історії 1920-х років ХХ ст. таких авторів, як Р. Конквест [67], Д. Хостінг [68], Н. Верт [69].

Період НЕПу займає чільне місце також у російській історіографії. Історія селянства висвітлюється як у загальних концептуальних працях з історії Росії та СРСР, так і у спеціальних монографічних дослідженнях [70], [71].

Таким чином, історіографічний огляд свідчить про те, що вивчення проблеми культурно-освітньої діяльності у добу НЕПу відбувалося протягом різних за своїм характером періодів – від плюралізму думок, обмеження та замовчування окремих сторінок - до формування нового об'єктивного висвітлення проблематики. Радянська історіографія страждає упередженістю при вивченні базових питань теми. Отже, відсутність спеціальних праць і зумовило обрання цієї теми.

1.2. Характеристика джерел та теоретико-методологічні засади дослідження

Комплексне наукове дослідження вимагає залучення не лише наявної літератури, але й уведення до наукового обігу нових, недосліджених джерел. Такими джерелами в дисертації є: комплекс архівних матеріалів та опублікованих документів, статистичні довідники, збірники постанов і розпоряджень законодавчих і виконавчих органів радянської влади, рішень партійних інстанцій, які в конкретних умовах 20-х років фактично теж носили наказовий характер, періодичні видання, особливо спеціальні кооперативні й сільськогосподарські часописи та газети відповідного спрямування. За походженням ці джерела поділяються на такі групи.

До *першої групи* належать архівні матеріали.

Цінний матеріал, що стосується культурно-освітньої роботи сільськогосподарської кооперації, міститься у ряді фондів Центрального державного архіву Вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ України).

Найповніше тема просвітницької діяльності сільськогосподарських кооперативних організацій в українському селі у період НЕПу висвітлюється в документах, що зберігаються у фонді 290 „Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації „Сільський господар”, де містяться протоколи, доповіді, програми реалізації тих чи інших програм, їх обґрунтування, інформаційні звіти, статистичні й аналітичні документи. Конкретні матеріали й аналітичні інформації відображають не лише дійсний стан соціально-економічного становища кооперативних організацій, але й характер, напрямок та ефективність їхніх організаційних та фінансових зусиль у сфері культурно-освітньої роботи серед селянства.

Не менш цінні матеріали щодо питань розвитку просвітницької діяльності кооперативних товариств і союзів в Україні містить фонд 325 „Всеукраїнський союз тваринно-молочної кооперації „Добробут”, широко розгалуженої і економічно міцної кооперативної системи, яка внаслідок специфіки своєї виробничо-збутової діяльності, що передбачала вирішення багатьох технічно складних завдань, проводила особливо активну роботу з підвищення освітньо-культурного рівня селянства. Фонд містить протоколи, інструкції, плани, відомості, переписку про стан розвитку тваринництва в Україні у 20-х рр. XX ст., про заходи кооперативної системи, спрямовані на підвищення продуктивності селянського тваринництва. У центрі уваги стояли питання різкого поліпшення селекційно-племінної роботи, покращення стану кормової бази, створення сучасної

системи ветеринарного обслуговування, а головне поширення необхідних знань з усіх цих галузей серед широких верств селянства. Немало уваги приділяється в цих документах навчанню та поширенню правильних методів утримання і догляду за тваринами та раціональній переробці продуктів. Переважно неупереджений характер цих документів робить їх важливим джерелом об'єктивного відтворення дійсного розмаху, характеру та ефективності культурно-просвітницької роботи.

Необхідний для об'єктивного дослідження проблеми статистичний матеріал міститься також у фонді 582 „Центральне статистичне управління УРСР”, який охоплює обліки чисельності кооперативних товариств, їхнього кількісного складу та структури, а також відомості щодо динаміки продуктивності селянських господарств зумовленої виробничими та культурно-освітніми заходами сільськогосподарської кооперації. Аналіз статистичних даних дає можливість визначити тенденції розвитку освітньо-культурної роботи та її особливості на певних етапах, в тому числі конкретні форми проведення роботи: курси, семінари, лекції, бесіди, обслідування, виробничі екскурсії, досліді, показові поля і ферми тощо.

Конкретні умови та наслідки роботи сільськогосподарської кооперації у сфері культурно-освітньої роботи на селі, спрямованої на підвищення продуктивності селянських господарств, прослідковуються також за допомогою документів фонду 27 „Народний комісаріат земельних справ”. За матеріалами фонду можна досить чітко прослідкувати динаміку цієї роботи, її напрямки, успіхи й труднощі. Стосовно культурно-освітньої роботи сільськогосподарської кооперації спеціальний сектор НКЗС готував немало інформаційно-аналітичних довідок і розробок.

Цінні матеріали щодо загального стану сільського господарства України 20-х рр. інтенсивності його розвитку під впливом тих чи інших чинників, в тому числі й підвищення загальної культури землеробства, тваринництва, переробки сільськогосподарських продуктів, містяться у фонді 337 „Державна планова комісія при РНК УРСР”. Документи фонду включають протоколи засідань Укрдержплану, постанови, звіти ВУПЛу, кон'юнктурні огляди стану народного господарства та ін.

Досить місткий комплекс узагальнюючих матеріалів щодо стану сільського господарства України 20-х рр., перспектив та напрямків його подальшого розвитку міститься у фонді 1 „Центральний виконавчий комітет УРСР”, та у фонді 2 „Рада Народних Комісарів УСРР”, що характеризуються наявністю чисельних планових і зворотно-інформаційних документів із

питань підвищення культури ведення сільського господарства та його реконструкції на сучасній основі.

У роботі також широко використані й документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), зокрема фонд 1 „ЦК КП(б)У”, що містить величезний масив конкретних інформаційних, аналітичних, статистичних документів, які відображають дійсний стан соціально-економічного та суспільного життя на селі у 20-х рр., у тому числі тих, що стосуються різноманітних аспектів діяльності сільськогосподарської кооперації. Слід зазначити, що в справах саме цього фонду, особливо багато документів, які висвітлюють характер, напрямки, інтенсивність культурно-просвітницької діяльності сільськогосподарської кооперації, що зумовлено особливо пильною увагою партійних органів до будь-якої масово-освітньої роботи серед селянства, зокрема, до діяльності такої "непевної" в очах партійного керівництва організації як сільськогосподарська кооперація. Матеріали фонду дозволяють також вивчити реальне ставлення партійних органів до проблем селянства та проаналізувати адекватність прийнятих партійно-урядових рішень дійсного стану речей на селі.

Друга група – статистичні матеріали. Вони відкривають можливість прослідкувати тенденції розвитку соціально-економічних процесів у сільському господарстві, становище селянства в цілому та розвиток усіх сторін діяльності сільськогосподарської кооперації в досліджуваній період.

Докладні статистичні матеріали містяться в щорічних звітах Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації „Сільський господар”. У цих виданнях відображені в розвитку практично всі сторони життя сільськогосподарської кооперації. Слід відзначити їх високий фаховий рівень, детальну розробку кожного важливого процесу в діяльності кооперативної системи, та, що особливо важливо, їх цілковиту відповідність реальному стану речей.

Цінною особливістю річних звітів "Сільського господаря" є те, що, окрім докладних статистичних матеріалів, вони містять достатньо широкі інформаційно-аналітичні додатки, які належним чином доповнюють суто статистичні дані, розкривають сутність цифрової динаміки та характер процесів, що лежали в їхній основі.

Повнотою статичного відображення відзначаються також річні звіти спеціалізованої системи буряківничої кооперації "Бурякоспілка". Вони інформаційно відтворюють діяльності цієї спілки у всіх сфер. Це особливо важливо, оскільки саме "Бурякоспілка", з огляду на специфіку вирощення такої важливої, економічно прибуткової, але водночас і технічно складної

сировини, як цукрові буряки, вела дуже широку й інтенсивну просвітницьку роботу з підвищення культури селянського буряківництва.

Різноманітна інформація про стан сільського господарства України, соціально-економічні процеси другої половини 20-х рр. у селянському середовищі представлена в збірнику статистичних відомостей, випущеному до XIV Всесоюзної партконференції. Серед інших збірник містить і ряд матеріалів, які стосуються культурно-освітніх процесів на селі. Не дивлячись на те, що видання має певну притаманну часові тенденційність у висвітленні матеріалу, воно є цінним джерелом у плані вивчення основних тенденцій соціально-економічних процесів на селі та їх офіційного відображення.

Якнайповніше розкрити питання про чисельність, структуру, напрямок, масштаб та характер роботи сільськогосподарських кооперативних товариств та їхніх союзних, Всеукраїнських об'єднань і центрів, також допомагають і статистичні щорічники про стан народного господарства України.

Третю групу джерел складають документи вищих партійних органів [72], [73], [74]. Для чіткішого розуміння сутності еволюції курсу радянської влади у регулюванні кооперативного руху на селі, напрямків та характеру його діяльності важливим є вивчення таких першоджерел, як-от: декретів, законів, постанов і резолюцій партійних з'їздів та пленумів, які мали безпосередній вплив не лише на трансформацію аграрного сектору народного господарства України, а й на пов'язані з цим тенденції в характері діяльності та напрямку розвитку кооперації.

До *четвертої групи* належать матеріали періодичних видань 20-х рр., які висвітлювали виробничу і культурно-освітню діяльність кооперативних товариств, їх союзів, Всеукраїнських центрів спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації, що утворились у середині 20-х років: "Добробут", "Кооптах", "Бурякоспілка", "Укрсільцукор", "Плодоспілка", "Товариство насінництва" та Союзу союзів сільськогосподарської кооперації України "Сільського господаря", який поєднував роботу всіх її різновидів.

Найбільш цінним для вивчення проблеми культурно-освітньої діяльності об'єднань кооперативного руху в сільському господарстві України в період НЕПу є друкований орган Центрального правління сільськогосподарської кооперації „Сільський господар”, під егідою якого виходив спочатку одноіменний двотижневий часопис, який, не змінюючи своєї суті, змінив назву на „Коопероване село”, а згодом на „Кооперовану громаду”. Різноманітні публікації журналу висвітлюють практично всі аспекти зазначеної проблеми. Проте з 1927 р.

більшість із них відзначається тогочасною політичною заангажованістю, особливо у висвітленні питань подальшого розвитку сільськогосподарської кооперації по шляху колективізації сільського господарства. Через це, автори статей часто роблять хибні висновки з зображуваних подій та явищ. Однак переважна більшість матеріалів журналу дає дослідникові численні багаті та живі замальовки кооперативного життя українського селянства.

Важливі питання культурно-освітньої діяльності кооперативних об'єднань на селі висвітлювали також часописи "Кооперативне буряківництво" та "Кооперативний кредит". Не менш цінними та цікавими є статті, що так чи інакше стосуються питань розвитку кооперації, вміщених в інших періодичних виданнях 20-х рр., таких як: „Радянський селянин”, „Украинский экономист”, „Селянська газета”, „Український агроном”, „Український землевпорядник”.

Наукову достовірність результатів дослідження забезпечує неупереджений критичний аналіз використаних джерел, їх порівняння та синтез.

Методологічну основу дисертації становить сукупність принципів та методів пізнання, спрямованих на об'єктивне, всебічне висвітлення подій, фактів та явищ.

Методологічною основою дослідження стали загальні засади науковості, історизму, об'єктивності, системності, плюралізму, пріоритету конкретної істини.

Науковість дослідження передбачає обов'язкову доказовість положень і висновків, посилення на джерельні матеріали. Застосування методів історизму та конкретної істини дає можливість прослідкувати динаміку розвитку різноманітних сфер діяльності кооперативних товариств протягом періоду, що вивчається, обґрунтувати ті чи інші положення, виходячи з конкретно-історичних умов сільськогосподарського виробництва, стану розвитку агрокультури, виробничої техніки тощо. Метод об'єктивності передбачає всебічне, неупереджене висвітлення питання, урахування всіх його сторін незалежно від власних поглядів та переконань. Системність підходу в дослідженні передбачає послідовний розгляд діяльності кооперації в справі підвищення продуктивності селянських господарств України в період НЕПу, узагальнення результатів цього розгляду та створення цілісної картини кооперативного руху. Плюралізм передбачає залучення до опрацювання наукового доробку авторів різних періодів історіографії незалежно від їхньої позиції. Лише визнання альтернативності поглядів на процеси, що висвітлюються, та обґрунтування власних висновків робить дослідження цілісним, а отримані результати науково вагомими.

Головними методологічними принципами є взаємозв'язок загального, особливого і специфічного, конкретний аналіз визначеного явища в певних умовах, а також принцип адекватної інтерпретації текстів джерел.

Побудова роботи на основі принципу взаємозв'язку загального, особливого та специфічного є необхідною умовою дослідження кооперації у сільському господарстві України в період НЕПу. Це обумовлено насамперед існуванням відмінностей у діяльності окремих кооперативних союзів, специфікою різних географічних регіонів, динамікою процесів, що аналізуються. Створення цілісної картини досліджуваних процесів та явищ обов'язково вимагає узагальнення цих особливостей.

Конкретний аналіз визначеного явища в певних умовах є важливою передумовою об'єктивного вивчення предмета дослідження. Застосування цього принципу дає можливість уникнути висновків, зроблених незалежно від визначення їх взаємозв'язку з тогочасним станом агрокультури та виробничої техніки, демографічної ситуації, кон'юнктури ринку тощо.

Оскільки об'єктивний історичний пошук завжди ґрунтується на вивченні джерел, перед дослідником постає проблема адекватної інтерпретації їхніх текстів. Необхідними складовими в цьому є автентичність, вірогідність, повнота змісту джерела, його екстраполювання на відомі факти.

Комплексне поєднання принципів та методів дослідження дозволяє найбільш широко і повно охопити усю сукупність джерел, виконати завдання та досягти поставленої мети.

РОЗДІЛ II

Соціально-економічне становище українського селянства в період НЕПу

Характерною рисою доби НЕПу є швидке відновлення та всебічний підйом порушеного тривалими військово-політичними та брутальними соціально-економічними експериментами сільськогосподарського виробництва України. Заміна продрозкладки продподатком, дозвіл вільної торгівлі, зняття заборони на оренду землі та найм робочої сили - вагомі фактори розвитку продуктивних сил села.

У 20-ті роки в сільському господарстві України домінуюче становище посідали дрібнотоварні селянські господарства, позначені досить виразною майновою диференціацією.

Слід зазначити, що в цей період завдяки цілому ряду політичних, юридичних, економічних та соціальних факторів існувала також яскраво виражена тенденція до постійного збільшення кількості селянських господарств: 1921 р. – 4399 тис., 1922 р. – 4413 тис., 1923 р. – 4793 тис., 1924 р. – 4873 тис., 1925 р. – 4961 тис., 1926 р. – 5055 тис., 1927 р. – 5115 тис., 1928 р. – 5174 тис., 1929 р. – 5212 тис. [75, 10]. Наведені дані свідчать про те, що тенденція до зростання числа господарств мала виразно стабільний характер. Слід відзначити, що на неї практично не впливали ані негативні, ані позитивні народногосподарські процеси, як-от посуха 1921 р., „ножиці цін” 1923 р., введення єдиного сільськогосподарського податку, легалізація оренди землі та найму робочої сили, грошова реформа 1924 р., падіння купівельної спроможності червінця (1926-1927 рр.) і повернення до насильницьких методів хлібозаготівель узимку 1928 р.

В основі цього явища лежали дві головні причини. Заможні багатопосівні господарства, формально поділившись усередині двору на два, а то й на три окремі господарства, діставали юридичну можливість уникнути відібрання земельних лишків понад встановлені після революції „норми залишення” на одне господарство, які обраховувалися як максимум землі на двір у перерахунку на їдців.

Разом з тим до поділу вдавались і незаможники. Поділивши господарство, вони розраховували під час подальших земельних перетворень отримати право на прирізку землі з так званих нетрудових фондів. У перерахунку на їдця, в такому разі, припадало значно більше землі, ніж при наділі на велику родину до її розподілу на окремі самостійні господарства [61, 25-26; 76, 34-36].

За даними відомого економіста-аграрника М. Гуревича, природній щорічний приріст господарств пересічно мав складати

– 18 нових господарств на 1000 існуючих. Натомість в Україні доби НЕПу цей приріст перевищував вказану наукову норму на 72% [76, 26-27].

Про сутність здрібнення господарств, що утворилися шляхом поділів, можуть свідчити дані динамічних обстежень ЦСУ: у 1924 р. із кожних 100 розділених господарств поділились на два господарства 93,4, на три – 5,8, і на чотири й більше господарств – 0,8 дворів [77, 22]. У результаті таких внутрішньо сімейних поділів 56% господарств перейшли у нижчу майнову групу, 34% залишились у своїй групі й лише 10% перейшли у вищу групу [78, 325-326].

Це логічно супроводжувалось помітним зменшенням пересічної чисельності селянської родини. Так, за період з 1917 по 1926 р. це зменшення становило 6% у групі найзаможніших господарств і 26% у групі найбідніших [61, 25].

З виробничо-господарської точки зору цей поділ був економічно зовсім необґрунтованим, адже селянські двори з великою кількістю робочих рук при наявності достатньої земельної площі та інших засобів виробництва відзначались значно вищою продуктивністю, ніж ті, що мали таку ж площу землі, кількість худоби та реманенту, але менше робочих рук. Тому вигідність сімейної кооперації все ж дещо стримувала процес дроблення дворів, що належали до багатопосівної групи, якщо до цього прямо не спонукали терористично-податкові заходи органів радянської влади.

Головним джерелом існування типового селянського господарства було рільництво. В умовах загальної відсталості аграрного сектору економіки, примітивності його технічного забезпечення, від того, як було забезпечене господарство землею, великою мірою залежала ефективність сільськогосподарського виробництва, здатність селянина забезпечити родину необхідними продуктами харчування та грошовими прибутками для задоволення всіх інших потреб сім'ї та двору. При збереженні низької культури агротехніки навіть перехід переважної частини поміщицьких земель після революції в руки селян не ліквідував земельний голод в Україні. Прирізки, які селяни отримали в результаті націоналізації земель та наступних аграрних перетворень, в цілому мало збільшили прибутки селянського господарства.

Слід зазначити, що перехід земель поміщиків і частини найбільш заможних селян у руки бідноти та нижчих прошарків середняцтва проходив паралельно з помітною аграризацією країни, викликаною катастрофічним занепадом промисловості та поверненням частини населення з міста в село протягом 1917-1920 рр., що привело до різкого збільшення загальної чисельності

сільського населення.

Унаслідок цього, досить значна частина землі в Україні в 1917-1923 рр. була поділена між безземельними селянами та прийшлими з міст, що теж викликало посилений ріст кількості господарств. Через це на середину 1923 р. більше половини господарств України залишались малопосівними [79, 19]. Про це свідчать матеріали нижче наведеної таблиці.

Табл. 2.1.1

Групування селянських господарств України за розміром земельного наділу у 1923 р. (у %) [80, 88, 81, 104]*

Посівні групи	% господарств у групі
Безпосівні господарства	3,17
Із посівом від 1 до 3 десятин	58,02
Із посівом від 3 до 9 десятин	33,95
Із посівом від 9 і більше десятин	4,86

*Таблиця складена за: Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання в Україні (1917-1923 рр.). – К.-Донецьк: Вища школа, Головне вид-во, 1975. – С. 88; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1888, арк. 104.

Матеріали таблиці свідчать, що найбільш чисельну групу селянських господарств України за землезабезпеченістю складали господарства з наділом від 1 до 3 десятин. Багатопосівні ж господарства (із посівною площею понад 9 десятин) складали менше 5% загальної чисельності господарств.

У наступні роки, не дивлячись на деяке скорочення кількості малопосівних господарств, їх частка залишалась значною. Про це переконливо свідчать матеріали, які характеризують динаміку селянського землеволодіння в наступний період.

Табл. 2.1.2

Групування селянських господарств України за розміром земельного наділу у 1926-1928 рр. (у %) [53, 5]*

Посівні групи	1926	1927	1928
Без посіву та з засівом до 0,09 дес.	2,3	3,3	2,1
Із посівом від 0,1 до 2,09 дес.	25,5	25,5	23,5
Із посівом від 2,1 до 4,09 дес.	37,0	34,9	37,5
Із посівом від 4,1 до 8,09 дес.	25,5	25,9	27,0
Із посівом від 8,1 до 16,09 дес.	8,3	9,0	8,8
Із посівом від 16,1 і більше дес.	1,4	1,4	1,1

*Таблиця складена за: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2750, арк. 5.

Матеріали таблиці 2.1.2 свідчать про те, що незважаючи на певні зрушення в справі ліквідації селянського малоземелля, ситуація із землезабезпеченістю принципово не змінилася. Можна констатувати лише незначне зменшення частки господарств без посіву та з посівом до 2,09 дес. Разом із тим, частка середняцьких господарств зросла всього на кілька відсотків, а частка заможних навіть зменшилася.

Крім того, існувала відчутна різниця в землезабезпеченості між окремими майновими групами селянства залежно від регіону України. Так, коли на Правобережжі особливо гостро відчувалося малоземелля, господарства Степу були відносно добре забезпечені посівними площами. Тут господарства двох вищих груп (із посівною площею від 6 до 9 дес. та з засівом понад 9 дес.) користувались 67,2% усієї орної землі [83, 17 зв.].

Відмінності землезабезпеченості господарств різних майнових груп селянства залежно від регіону демонструє таблиця 2.1.3.

Табл. 2.1.3

Землезабезпеченість груп господарств України за економічними районами у 1927 р. [61, 36]*

Групи господарств за вартістю засобів виробництва на 1 двір	Землезабезпеченість на 1 господарство		
	Правобережжя	Степ	пересічно по Україні
Бідняцькі (до 200 руб.)	2,33	4,55	3,24
Середняцькі (від 201 до 1600 руб.)	3,82	7,63	5,59
Заможні (понад 1600 руб.)	6,07	12,31	9,96

*Таблиця складена за: Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х.: Основа, 1991. – С. 36.

Вищенаведені матеріали свідчать про досить суттєву різницю у землезабезпеченості між одними й тими ж майновими групами у різних регіонах України. Так, у Степу селяни мали землі майже вдвічі більше, ніж на Правобережжі. До того ж важливо відмітити той факт, що зазначене явище спостерігалось у всіх

майнових групах.

Найбільша різниця між кількістю господарств полярних груп за землезабезпеченістю спостерігалась знову на Правобережжі, найменша – у Степу. Про це свідчать такі дані.

Табл. 2.1.4

Землезабезпеченість полярних груп селянських господарств у 1927 р. (у %) [61, 37]*

Райони	% господарств із земельною площею	
	Менше 3 дес.	Більше 9 дес.
Правобережжя	43,7	1,2
Лівобережжя	22,9	10,0
Полісся	23,6	9,3
Степ	11,4	35,5
Пересічно по Україні	26,8	14,7

*Таблиця складена за: Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х.: Основа, 1991. – С. 37.

Матеріали цієї таблиці переконливо підтверджують попередні дані про кращу землезабезпеченість селян Степу в порівнянні з іншими регіонами України. На Лівобережжі та на Поліссі було вдвічі більше малопосівних господарств, ніж у Степу й вдвічі менше, ніж на Правобережжі.

Аграрна перенаселеність цілих сільськогосподарських регіонів у поєднанні з у цілому низьким рівнем культури землеробства об'єктивно вела до відчутних соціально-економічних ускладнень у житті значної частини українського селянства.

Дрібне селянське господарство без гарантованого мінімуму придатної для хліборобства землі мало настільки низьку пересічну прибутковість, що нерідко цілком втрачало свою рентабельність. За підрахунками ЦСУ в 1923 р. господарства з посівом до 0,75 дес. на члена господарства у Волинській губернії та до 0,5 дес. у Подільській були абсолютно дефіцитними. Екстраполюючи це на загальне число господарств вказаних губерній, отримуємо на Волині 64,7% усіх господарств і на Поділлі – 61,3% [84, 46]. На Черкащині, наприклад, до числа збиткових майже автоматично потрапляли господарства, що мали земельний наділ менше 2,5 дес. орної землі [85, 39]. А втім, вони складали більше ніж 59% усіх господарств цього регіону [підрах. за 86, 11]. Навіть у степовій зоні стабільними прибутковими були

господарства, що мали понад 9 дес. посіву [87, 43; 88, 4].

Потреба селянства у хлібі лише для харчування в середньому по Україні в розрахунку на одну душу (з урахуванням зерна потрібного для корму худобі) складала 22 пуди на рік. Якщо прийняти за середній розмір сім'ю, що складалася з 5 осіб, то необхідна кількість зерна дорівнювала 110 пудам. Для вирощування такої кількості хліба при середньому чистому зборі у Степу 34 пуди і в Лісостепу 47 пудів потрібно було 3,2 дес. у першому випадку і 2,5 дес. у другому [82, 104]. Зіставивши ці обрахунки з даними таблиці 2.1.5, можна зробити висновок про існування в Україні у 20-ті роки близько 26% господарств, які не могли забезпечити себе навіть продуктами харчування.

Отже, не дивлячись на безперечний факт соціального вирівнювання селянських господарств після революції 1917 р., значна їх частина продовжувала потерпати від малоземелля. Так, у 1927 р. в Україні нараховувалось до 5 млн. селян, або 22,5% від їх загальної кількості, яким не вистачало землі до норми [61, 37].

Одним із шляхів подолання проблеми низької землезабезпеченості було створення у 1923 р. на півдні України колонізаційного земельного фонду та проведення кампанії переселення. Але проводилась вона незадовільно. Так, у 1925-1926 рр. повітові ради виконали програму переселення, що її було складено НКЗС, лише на 17% [89, 53], а всього протягом 20-х рр. із зони аграрного перенаселення було переселено лише 360,5 тис. селян [61, 37].

Слід підкреслити, що ця робота, попри гучну компанію з боку органів радянської влади, була організована погано. Господарства переселенців часто знаходились у незадовільному стані – вони відчували нестачу робочої худоби та реманенту, посівного матеріалу, були погано забезпечені грошовими коштами. Розміщення переселенців на земленевпорядкованих і навіть формально не відведених ділянках приводило до того, що значна їх частина поверталась назад [88, 10].

Важливу роль у диференціації селянських господарств відігравала також наявність, або відсутність у них робочої худоби та сільськогосподарського реманенту. Основною тягловою силою в індивідуальному селянському господарстві України в доколгоспний період були коні та воли. Селянин, який не мав їх, втрачав можливість вести самостійне господарство. Трактори наприкінці 20-х рр. ще не набули поширення. Їх застосування, через вкрай обмежену кількість, було лише певною тенденцією. До того ж застосування навіть наявної незначної кількості тракторів значно ускладнювалось через невеликі площі землекористування, черезполосиці, слабе кооперування селянства тощо [90, 197]. Трактор вимагав колективного

користування значною групою господарств, оскільки через велику вартість був рентабельним при обробітку не менш ніж 150 дес. посіву [88, 63]. Із загальної кількості машин, завезених на Україну в період з 1924 по 1928 р., індивідуальні господарства придбали лише 1% [91, 229]. Варто зазначити, що при вартості одного трактора вітчизняного виробництва 9250 руб. [92, 33], його могли придбати або лише матеріально забезпечені господарі, або групові користувачі. Тому трактори, в основному, розподілялися серед господарств двох посівних груп – з посівом 2-3 дес. і 50 дес. [93, 248]. Звичайно, що господарства першої групи мали трактор лише у колективній власності, у формі машинно-тракторного товариства.

Довготривалі військові дії та неврожай 1921 р. призвели до загального різкого скорочення чисельності робочої худоби, зайнятої в сільському господарстві України.

Особливо постраждали селянські господарства Степу. За весняним опитуванням 1922 р. тут не вистачало для обробітку наявної земельної площі 265 тис. коней [94, 2]. Дефіцит тягової сили у Степу був таким значним, що повністю відновити поголів'я коней, навіть відносно рівня 1916 р., тобто часу коли тяглова сила сільського господарства була вже значно скорочена внаслідок чисельних мобілізацій коней для потреб фронту, не вдалося навіть до 1929 р. [61, 58].

Загалом же в Україні спостерігалось поступове збільшення чисельності худоби. Про це свідчать такі дані.

Табл. 2.1.5

Робоча худоба в селянських господарствах України в 1923-1929 рр. [61, 59]*

Роки	1923	1925	1927	1929
Абсолютна кількість коней	3760,8	4123,9	5005,7	5480,8
У тому числі робочих	3082,5	3270,8	3856,9	4081,0
Абсолютна кількість волів	837,4	850,3	929,6	552,1
У тому числі робочих	731,5	654,4	760,7	414,7

*Таблиця складена за: Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х.: Основа, 1991. – С. 59.

Наведені дані таблиці переконливо свідчать про поступове збільшення в селянських господарствах кількості тягової сили, зокрема коней. Поряд із цим відбувається поступова відмова селян від використання в господарстві волів, через їх відносно

вищу вартість утримання при невеликій земельній площі господарства та значно меншу ефективність використання при перевезенні вантажів.

Слід однак підкреслити, що наявна худоба розподілялася між господарствами нерівномірно. Значною була частка господарств, що не мали її взагалі.

Табл. 2.1.6

Кількість господарств без робочої худоби в 1921-1929 рр. (у % до загальної кількості) [61, 61; 95, 11]*

Роки	Показники
1921	19,2
1923	46,63
1925	45,70
1927	42,10
1929	38,70

*Таблиця складена за: ЦДАВОВУ, ф. 27, оп. 10, спр. 925, арк. 11.

Вищенаведені матеріали переконливо свідчать: що чисельність безтяглових господарств різко зростає у 1923 р., що пояснюється катастрофічними наслідками посухи 1921 р. і викликаним нею загальним збіднінням господарств. Дещо краще були забезпечені робочою худобою господарства Лівобережжя (у 1924 р. – 35% безтяглових), Степ (47%), найгірше – Правобережжя (55%) [96, 13; 92, 53].

У цілому в Україні на одного робочого коня припадало в середньому 6 десятин, тобто, або коні мусили працювати з перевантаженням до 50%, або до роботи потрібно було залучати молодняк і корів [97, 58]. До цього, зокрема, вдавалися в Степу. Так, за даними ЦСУ біля 17% корів у Степу використовувались як тяглова сила [98, 13].

Група безтяглових господарств поповнювалася головним чином за рахунок маломісних груп із посівом до 1 дес. [54, 17 зв.].

Анкетне обстеження, проведене в Україні в 1922 р., зафіксувало чисельні випадки скупки заможними господарствами худоби у бідноти [99, 8, 19, 22, 45, 77, 104, 105, 122, 130; 100, 27]. Так, на Чернігівщині господарству незаможника із зібраного врожаю, не рахуючи побутових витрат і податків, не вистачало 3, 5 пудів хліба для споживання. Ці нестатки селянство долало, ліквідувавши худобу. Лише починаючи з 1925 р. кількість

безтяглових господарств починає скорочуватись завдяки розгортанню операцій системи сільськогосподарського кооперативного кредиту.

Інша причина високого відсотку безтяглових господарств полягала в неефективності використання худоби в малопосівному господарстві. Ця ефективність визначається мінімальним навантаженням на одну робочу одиницю, менше якого худоба не виправдовувала свого утримання в господарстві (її годівля і догляд стають збитковими для власника). Так, на Поліссі й Правобережжі мінімальним навантаженням на одного коня, або пари волів були 3 дес. посіву, на Лівобережжі і в Степу – 4 дес., оптимальним навантаженням були 5 дес. посіву на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, 6 дес. в Степу, максимальним навантаженням на одного коня або пару волів було 10 дес. посіву на Поліссі, Правобережжі та Лівобережжі і 12 дес. в Степу.

З огляду на ці норми 41,7% власників худоби не могли забезпечити їй і мінімального навантаження. Тобто утримання навіть одного коня за наявності малої посівної площі було для них збитковим, якщо тільки селяни не займалися додатковими заробітками поза власним господарством. Більше ніж 51,66% селянських господарств, що мали робочу худобу, могли забезпечити своїм коням, або волам тільки мінімальне навантаження. І лише 6,64% господарств-власників худоби забезпечували оптимальне навантаження на своїх коней, або волів [61, 59-60].

Найпродуктивніше робоча худоба використовувалась у Степу, найкраще забезпеченому ріллею. Залежність забезпеченості робочою худобою від посівної площі господарства ілюструє таблиця 2.1.7.

Табл. 2.1.7

Господарства без робочої худоби в Україні за посівними групами у 1923-1926 рр. (у %) [101, 24; 81, 107]*

Посівні групи	1923	1924	1925	1926
Безпосівні господарства	86,4	94,4	93,7	96,2
Із посівом до 1 дес.	79,5	82,9	81,8	87,7
Продовження таблиці 2.1.7.				
Із посівом від 1,1 до 2,0 дес.	62,9	63,4	63,1	70,4
Із посівом від 2,1 до 3,0 дес.	59,1	45,8	45,3	50,5
Із посівом від 3,1 до 4,0 дес.	50,7	35,6	34,4	36,3
Із посівом від 4,1 до 6,0 дес.	27,0	28,3	26,5	26,7
Із посівом від 6,1 до 9,0 дес.	15,8	18,3	17,5	16,9
Із посівом від 9,1 до 15 дес.	6,6	8,7	8,6	7,6

Із посівом понад 15 дес.	3,3	2,3	2,3	1,8
--------------------------	-----	-----	-----	-----

*Таблиця складена за: ЦДАВОВУ, ф. 2841, оп. 1, спр. 16 (1929 р.), 24; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1888, арк. 107.

За даними таблиці можна прослідкувати закономірну залежність наявності робочої худоби від розміру посівної площі господарства. Як правило, ті господарства, що не мали землі, не володіли й тягловою силою.

Слабка забезпеченість господарств нижчих посівних груп тягловою силою зумовлювалась головним чином тим, що через малу площу своїх земельних наділів вони не могли утримувати худобу, або використовувати її ефективно. І все ж селяни намагалися мати власну робочу худобу. У крайньому випадку, вони мусили її наймати, внаслідок чого, часто потрапляли в кабалу – адже умови найму диктував не бідний наймач, а багатий здавець худоби. Так, у підсумках анкетування 1922 р. відмічалось, що „...зберігши інвентар, кулацтво на небачено тяжких умовах допомагає безінвентарним обробити землю” [101, 21]. Цими умовами була плата підвищеним відсотком врожаю, здача частини земельного наділу, або відробітки [61, 63].

Щодо сільськогосподарського реманенту, то в 20-х рр. склалася суперечлива ситуація, коли одночасно існував високий відсоток безреманентних господарств, у той час як інша частина господарств мала його у надлишку.

У цілому сільське господарство України досліджуваного періоду характеризується значною недостатчею всіх видів сільськогосподарського інвентарю та причіпних машин, і не лише складних (молотарок, косарок, снопов'язалок), а й найпростіших: плугів, борін, культиваторів. Про гостроту становища в сезон сільськогосподарських робіт 1921 р. свідчать наступні матеріали.

Табл. 2.1.8

Надходження в сільське господарство України протягом 1920 р. сільськогосподарських машин та інвентарю (у порівнянні з середньорічним надходженням 1911-1913 р.р.).

Вид с/г машин	Середньорічні поставки (1911-1913)	Надійшло в 1921р.	
		У штуках	У % до 1911-1913
Плуги, борони, культиватори	510000 шт.	17000	3,5
Сівалки	33000 шт.	5300	16,0

Збиральні машини	140000 шт.	2600	1,8
Молотарки	15000 шт.	5800	39,0

*Таблиця складена за: Сільський господар. – 1922. Ч.ІІ, с.13.

Із наведених матеріалів видно, що машинопостачання села на початку НЕПу впало до критичної межі. Адже в роки військових лихоліть сільське господарство України функціонувало практично без поновлення сільгоспмашин та інвентарю, які через різні причини безповоротно виходили з ладу. Тому й не дивно, що ручна праця відігравала вирішальну роль у виробництві всіх сільськогосподарських культур. Лише на середину 20-х років забезпеченість сільського господарства сільськогосподарськими машинами й механізмами поліпшилась. Про це свідчать такі факти. За даними ЦСУ 1926 року в Україні було: молотарок механічних – 8 тис., молотарок кінних – 70 тис., віялок – 546 тис., жниварок та снопов'язалок – 248 тис., сівалок різних – 250 тис., плугів, борін – 4 млн., возів – 2 млн.

Вирощування технічних культур вимагало більшого застосування ручної праці. Трудомісткість соняшника, льону, цукрового буряка набагато перевищувала трудомісткість зернових. Наприклад, у Стеблівському районі на Черкащині наявність цукроварень приваблювала навколишніх селян до бурякосіяння задля отримання більших прибутків від власної ріллі. Усталена практика господарювання свідчила, що дохід селянського двору від вирощування цукрових буряків на одній і тій же ділянці земельної площі був вдвічі вищим, ніж від вирощування зернових. Проте лише більш забезпечені реманентом господарства були спроможні сіяти буряк. Біднота, безреманентна й безкінна, буряку майже не сіяла [85, 24-25].

У Степу, що вирізнявся з-поміж інших регіонів найбільшою товарністю господарств, аналіз прибутків від галузей землеробства свідчить про їх розбіжності в різних посівних групах. У нижчих групах спостерігався нижчий порівняно з вищими групами прибуток від рільництва, що компенсувалося вищим відсотком прибутків від інших галузей, особливо від вирощування городніх культур. Це не вимагало складного реманенту і давало більше продукції в ґрунтовному обчисленні з одиниці площі. Вищі групи, навпаки, займалися переважно рільництвом, прибуток же від городу був настільки незначним, що, за винятком окремих місцевостей, господарства яких спеціалізувалися на городництві, був призначався лише для задоволення потреб сім'ї. Щодо складу основних зернових культур, то у нижчих груп був найвищий відсоток жита –

культури переважно споживчої й такої, що вимагала меншої затрати праці й була простішою у виробництві, порівняно з пшеницею. Більш висока агрокультура передбачала додаткові вкладення капіталів праці і вже тому ставала недоступною для незаможного селянина. Вищі ж групи господарств Степу характеризувалися підвищеним відсотком посіву озимої пшениці, яка була переважно товарною культурою [87, 36-37]. Подібна ситуація склалася й у лісостеповій зоні України, хіба що з меншою різницею у прибутках між посівними групами [102, 17].

Загалом же в сукупному посівному кліні України господарства бідніших верств селянства на 60% були представлені споживчими культурами, тоді як середняцькі – на 36,7%, а вищі – на 20,6%. Так само й серед нехлібних культур – у незаможників переважала значною мірою така споживча культура як картопля, тоді як найбільш ринковий цукровий буряк сіявся більш забезпеченими групами, головним чином середняками [103, 9 зв.].

Відсутність у значної частини селянства необхідного сільськогосподарського реманенту, про що свідчить наступна таблиця, вела до примітивізації виробничих процесів.

Табл. 2.1.9

Кількість господарств України без знарядь для оранки та сівби у 1921-1929 рр. (у %) [61, 64-65]*

Рік	Показники
1921	29,9
1923	33,8
1925	41,9
1926	39,7
1927	37,8
1929	38,0

*Таблиця складена за: Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х.: Основа, 1991. – С. 64-65.

Показники забезпеченості селянських господарств сільськогосподарським реманентом свідчать про незабезпеченість виробничим реманентом та сільськогосподарськими машинами більше третини селянських господарств. При такій організації виробництва були неминучими низька продуктивність і товарність господарства.

Збільшення кількості безреманентних господарств пояснюється, головним чином, економічною слабкістю малоземельних груп населення. Як правило, селянин, що не володів достатньою площею ріллі, не міг утримувати робочу худобу, не мав і належного мінімуму сільськогосподарського реманенту. Цю закономірність представляють нижче наведені дані.

Табл. 2.1.10

Забезпеченість селянських господарств України
сільськогосподарським реманентом по економічним групам у
1924 р. (у %) [79, 19]*

Групи господарств	Райони	Полісся	Лівобережжя
Безпосівні	Степ	94,4	95,2
Маломіцні	78,8	66,3	82,7
Нижче середні	54,2	37,1	61,6
Середні	35,2	15,2	33,4
Заможні	21,6	4,7	19,8
Багаті	1,7	4,3	5,2

*Таблиця складена за: К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины. – Х., 1926. – С. 19.

Таблиця 2.1.10 ілюструє ту ж закономірність, що й таблиця 2.1.7 – господарства, які не мали землі, не могли собі дозволити чи вважали за непотрібне вкладати гроші в засоби праці.

Поступове зменшення кількості сільськогосподарського реманенту в господарствах зумовлювалось, насамперед, його сильною зношеністю за воєнні та перші повоєнні роки. Купівля нового плуга, борони, культиватора, не кажучи вже про складніший реманент, як-от: сівалки, жнивarki, віялки у дрібному господарстві не окупалася, а частіше навіть була неможливою через відсутність необхідних коштів. Головним покупцем як щодо кількості машин, так і стосовно суми їхньої вартості, були знову ж таки заможні господарства, до того ж вони купували складніші й високопродуктивні машини [104, 116].

Слід зазначити, що посуха 1921-1922 рр. та недорід 1924 р. змушували селян для купівлі посівного матеріалу продавати, крім худоби і реманенту. Так, за даними спеціальних анкетних обстежень ситуації, що склалася навесні 1922 р. у Степу, серед джерел отримання незаможними господарствами коштів і засобів для проведення посівних робіт у 42% випадків вказувався продаж

худоби, реманенту та іншої власності [101, 24].

Із відновленням роботи заводів сільськогосподарського машинобудування, зменшення вартості машин і налагодженням роботи системи кооперативного сільськогосподарського кредиту проблема відсутності в господарстві землеробського реманенту вирішувалась шляхом його купівлі в кооперації, використання інвентарю та сільськогосподарських машин кооперативних прокатних пунктів й оренди їх у сусідів. Часто потреба в реманенті вирішувалась шляхом супряги.

Слід зазначити, що найбільш поширеною формою оплати найму знарядь праці стала оплата відробітками [105, 55]. Таким чином, малопосівні, а отже, безреманентні господарства реалізовували свій надлишок вільної робочої сили, а для здавачів це стало засобом відшкодувати певну частину вартості реманенту через підвищення продуктивності власних господарств.

Зрозуміло, що в разі прямої грошової, чи більш натуральної оплати, здача в найм інвентарю та сільгоспмашин ставала джерелом додаткового заробітку.

Дані про поширення найму сільськогосподарського реманенту представлені в таблиці.

Табл. 2.1.11

Кількість господарств, що обробляли землю своїм та найманим реманентом (у % за даними 1924 р.) [106, 65]*.

Райони	Своїм реманент- том	Найманим реманент- том	Супрягою	Змішано
Правобережжя	26,0	50,0	21,5	2,5
Лівобережжя	40,0	27,0	29,0	4,0
Степ	24,0	36,0	33,5	0,5
Пересічно по Україні	29,5	38,0	28,0	4,5

*Таблиця складена за: ЦДАВОВУ, ф. 539, оп. 4, спр. 756, арк. 65.

Наведені матеріали свідчать про високий відсоток (40%) селянських господарств України, що мусили вдаватися до найму сільськогосподарського реманенту. Найбільше поширення обробітку землі найманим реманентом набуло на Правобережжі, а найкраще забезпечення засобами праці було у господарствах Лівобережної України.

Стулення „ножиць цін”, кредити та пільги в машинопостачанні з боку держави, накопичення певних коштів у селянських господарствах у другій половині 20-х років призвели до відчутного зменшення питомої ваги безреманентних господарств. Але вже в травні 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що вимагала заборонити продаж сільськогосподарських машин одноосібникам, а довгострокові кредити дозволялося видавати лише кооперативним покупцям. Заможні селянські господарства надалі не кредитувалися взагалі, а реманент їм відпускали лише за готівку й в останню чергу, коли на нього не було покупців із інших соціальних груп [61, 65]. Крім того, брутальний адміністративний та економічний тиск на селянство під час хлібозаготівель 1928-1929 рр. призвів до різкого погіршення його матеріального становища. Наслідком, зокрема, стало, й збільшення кількості безреманентних господарств на селі. Їхня кількість, головним чином, зросла за рахунок заможної верстви селянства, яке позбувалося не лише складного, але й вкрай необхідного простого реманенту, як-от плуг, культиватор, букер, борона – лише для того, щоб не потрапити до набувшої вже зловісного відтінку категорії „куркулів”. Цей процес яскраво ілюструє така таблиця.

Табл. 2.1.12

Забезпечення селянських господарств України
сільськогосподарським реманентом по економічним групам у
1926-1928 рр. [107, 226]*

Групи господарств	Кількість реманенту, % до загалу		Вартість реманенту, % від загалу	
	1926	1928	1926	1928
Бідняцькі	3,0	3,8	1,7	3,1
Незаможні	11,6	20,4	8,5	18,0

Середняцькі	40,6	50,8	34,3	46,4
Заможні	30,4	19,6	35,1	23,9
Багаті	14,4	5,4	20,4	8,6

*Таблиця складена за: ЦДАВОВУ, ф. 27, оп. 7, спр. 45, арк. 226.

На основі цього матеріалу можна прослідкувати як кількісний, так і вартісний перерозподіл сільськогосподарського реманенту. У відсотковому відношенні приріст інвентарю спостерігався в бідняцьких, незаможницьких та середняцьких групах селянства. Разом із тим, видно різке падіння забезпеченості реманентом заможних і багатих груп.

На перший погляд матеріали наведеної таблиці начебто свідчать про те, що партійні директиви, зокрема згадана вище резолюція Політбюро ЦК КП(б)У, сприяли полегшенню соціально-економічної напруги на селі, вели до більш рівномірного розподілу сільгоспмашин та інвентарю, однак це не відповідає дійсності. Справа в тому, що було загальмовано основний процес, – забезпечення сільського господарства технікою в цілому. Збільшення відсотка забезпеченості реманентом незаможницьких та бідняцьких господарств відбулось не за рахунок купівлі селянами нових сільгоспмашин та інвентарю, а фактично за рахунок внутрішньо селянського перерозподілу, переходу його від більш заможних до менш заможних господарів. У цілому, для підвищення продуктивності сільського господарства це нічого не давало, більш того, часто навпаки негативно впливало на розвиток сільського господарства. Приваблені значною знижкою, яку давали заможні господарі на свій інвентар незаможницькі господарства купували його сплачуючи хоч і знижену, однак все ж непомірну для їх господарства ціну залазячи заради цього в борги.

Таким чином, у 20-ті роки ручна праця, в основному, продовжувала домінувати в сільському господарстві, що значною мірою визначало як в цілому низький рівень продуктивності сільськогосподарського виробництва, так і його переважно споживчий характер. Затрати ручної праці селянина та його сім'ї в десятки разів перевищували затрати праці, здійснюваної за допомогою техніки.

Процес накопичення селянством виробничих капіталів суттєво гальмувала жорстка податкова політика радянської держави стосовно селянських господарств: попри офіційну риторику податком обкладалися практично всі галузі селянського господарства й не лише польове рільництво, тваринництво, товари садівництва, а й присадибні ділянки. Інакше кажучи,

практично всі види рослинницької та тваринницької продукції розглядалися податковими органами як суто товарні. Хоча характерне для переважної частини України багатогалузеве дрібне селянське господарство не могло мати не те що високий, а просто мінімальний рівень товарності всіх своїх галузей.

Залежно від суми валового прибутку було встановлено три податкові групи селянських господарств: до 200 руб., від 200 до 1600 руб. та понад 1600 руб. Економічний стан господарств, які належать до групи з валовим прибутком до 200 руб. був настільки слабким, що вони як неплатоспроможні були звільнені від сплати податку [108, 91]. Господарства з валовим прибутком від 200 до 1600 руб. (вони складали 80% усіх господарств України) були зведені в одну податкову групу, хоча було зрозуміло, що господарство, яке мало прибуток, скажімо, в 250 руб. та господарство з прибутком у 1550 руб. різнилися надзвичайно, проте суму податку вони мали сплачувати однакову .

У податковій політиці не враховувались і особливості порайонного перебігу цін на продукти сільського господарства. Типовою була ситуація коли селяни, що належали до однієї соціально-економічної групи, залежно від кон'юнктури місцевих ринків, для сплати однакової ставки податку мусили продавати зовсім різні частини врожаю: одному селянинові досить було реалізувати у 1923/24 господарському році 20-25 пудів пшениці, іншому ж – до 50 пудів [40, 68]. Такий розмір податку був непосильним тягарем на шляху розвитку селянських господарств. Але значення мала не лише сума податку, але й терміни його сплати. Незважаючи на велику майнову диференціацію, для всіх видів господарств вони встановлювалися однакові. Так, в 1924/25 господарському році були визначені такі крайні терміни оплати сільськогосподарського податку: 15 вересня – 25%, 1 листопада – 50%, 1 квітня – 25% [40, 62]. Терміни оплати податку були незручні в першу чергу для незаможного селянства, яке не мало грошових заощаджень. Основним джерелом грошових надходжень до господарства для переважної більшості українського селянства була реалізація зерна. Три чверті податкової суми потрібно було сплатити до 1 листопада. Це означало, що для реалізації хліба залишалось лише 2 місяці після збору врожаю. Однак в цей час тривали невідкладні сільськогосподарські роботи: збиранням цукрових буряків, кукурудзи, соняшника, конопель, підняття зябу тощо. Тобто, з одного боку, селянин був змушений якнайшвидше продати товарний хліб для того, щоб сплатити податок, а з другого, зовсім не мав часу, щоб вигідно провести торг. До речі, у визначені законоположенням терміни нормальний, економічно

виправданий збут був неможливий: пропозиція набагато перевищувала попит. Восени на ринку склалися наднизькі ціни на зерно і селянин продавав свій врожай практично за півціни [40, 63].

Сезонне заниження цін не давало незаможним господарствам змоги не те що отримати прибуток, але навіть покрити найнеобхідніші виробничі витрати. Для всіх районів характерною була підвищена осіння ринкова активність нижчих груп господарств. Однак, посилено продаючи хліб восени, вони мушили знову купувати його весною, проте вже за вищими цінами [87, 40; 109, 40-41]. Заможне селянство, маючи певні грошові заощадження, мало можливість уникнути реалізації своїх товарних запасів у період різкого падіння цін на сільськогосподарську продукцію, чого ніяк не могли зробити незаможницькі господарства. Слід зауважити, що за невчасну сплату податку статтею 127чч-58-59 Карного кодексу УСРР передбачалось позбавлення волі на термін від 6 місяців до 1 року. Проте це не звільняло селянина від податку. Належна сума стягувалася з нього за рахунок примусового продажу частини майна, і не лише виробничого призначення, але й хатнього [40, 73]. Окрім того, в разі арешту голови двору господарство на певний час позбавлялося робочої сили свого господаря. Це економічно підривало й без того слабе господарство якщо воно потрапило в таку ситуацію. Отже, економічно найслабші соціальні прошарки селянства, які не мали грошових заощаджень, страждали від жорстокості державної податкової політики.

На землезабезпеченість, внутрішню структуру селянського господарства також значний вплив мала густота сільського населення. Як правило, вона була неоднаковою в різних регіонах України. Так, на Правобережжі густота населення становила 73,4 чоловіки на 1 км², на Лівобережжі – 62,7, у Поліссі – 46,5, у Степу – 37,1 [61, 18; 110, 8.]. Наведені дані свідчать про дуже високу густоту сільського населення України в 20-х рр. Особливо густонаселеними були райони Правобережжя та Лівобережжя. Звичайно, це не могло не вплинути на характер аграрних відносин.

Висока щільність сільського населення вимагала інтенсивного ведення господарства. Однак інтенсифікація була неможлива без значних попередніх грошових витрат і добре організованого ринку збуту. Тому домінуючим залишався традиційний спосіб ведення господарства, при якому село страждало від аграрного перенаселення й пов'язаного з ним злиденного існування селян, праця яких так мало реалізовувалася у власному господарстві. Аграрне перенаселення спостерігалось як у дорадянському, так і у радянському доколгоспному селі:

воно було наслідком історичного минулого, прямим результатом економічної структури села та недостатності промислового розвитку країни [111, 271].

Слід підкреслити, що аграрне перенаселення негативно впливало на розвиток сільського господарства. Воно гальмувало впровадження покращеної техніки в землеробстві, утримувало на низькому рівні товарність сільського господарства, знижувало рівень матеріального добробуту села, служило джерелом постійного поновлення безробіття в місті [111, 274].

Через недостатнє забезпечення сільського господарства високопродуктивними машинами та поліпшеним інвентарем у селянському господарстві домінувала ручна праця селянина й членів його родини. Щоб забезпечити життєздатність одноосібного господарства, потрібно було залучати до праці максимальну кількість робочих рук. За переписом 1926 р. 65,5% дітей у віці 10 років і старших вважалися самостійними [111, 39]. Загалом, самостійне сільське населення України становило 67, 85% від його чисельності [61, 19]. Рівень забезпеченості економічних груп господарств робочою силою та земельною площею у перерахунку на робітника представлено в таблиці.

Табл. 2.1.13

Співвідношення між запасами посівної площі власної робочої сили та групами господарств [61, 25; 79, 5]*

Групи господарств	Розмір родини, чол.	На 100 душ населення – у робочому віці	На одного робітника десятин посівної площі
Маломісні	3,72	55,3	0,31
Нижче середні	4,12	55,1	1,35
Середні	5,24	51,6	1,74
Заможні	6,20	48,1	2,63
Багаті	7,80	48,0	4,08

*Таблиця складена за: Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х.: Основа, 1991. – С. 25; К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины. – Х., 1926. – С. 5.

За матеріалами наведеної таблиці можна прослідкувати, що зі зростом заможності господарства в ньому зменшувалась кількість працездатних членів, хоч заможна родина пересічно складалася з більшої кількості осіб. Натомість посівної площі на одного робітника в заможному господарстві припадало набагато більше, ніж у незаможному.

Якщо пропуститися, що один робітник, маючи пару коней, може за сезон обробити 10 дес. посіву [111, 124], то надлишок робочої сили спостерігався навіть у багатих господарствах. Показовим є також зменшення використання власних запасів робочої сили у сільськогосподарському виробництві в бідняцьких групах порівняно з середняцькими, а тим більш із заможними. У великому заможному господарстві для кожного працездатного було на 20-30 днів роботи більше, ніж у дрібному бідняцькому [112, 65]. Вже одна ця обставина робила трудовий баланс у заможних господарствах більш сприятливим, а також свідчила про те, що від аграрного перенаселення значною мірою страждали маломіцні, переважно бідняцькі верстви села.

По економічним групам в середньому в Україні не використовувані залишки праці представлялись таким чином.

Табл. 2.1.14

Невикористана робоча сила у % до власного запасу праці по економічним групам господарств [103, 14 зв.]*

Групи господарств за посівом	До 2 дес.	2-4 дес	4-6 дес	6-9 дес	9-15 дес.	Понад 15 дес.
Показники	16,0	33,1	31,5	29,4	28,8	19,4

*Таблиця складена за: ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 5729, арк. 14 зв.

Наведений матеріал свідчить про те, що зі збільшенням заможності господарства, зменшувався запас невикористовуваної робочої сили. Низький показник у групі господарств з посівом до 2 дес. пояснюється найменшим пересічним складом родини цієї групи.

Про регіональні відмінності наявних запасів не використовуваної робочої сили в різних природнокліматичних

зонах України можна судити з наведеної нижче таблиці.

Табл. 2.1.15

Наявність запасів робочої сили та її фактичного використання у 1923/24 рр. (в млн. людино-днів з розрахунку 270 робочих днів на рік на одного працюючого) [40, 86; 113, 4]*

Райони	Запаси	Витрати	Залишок	Залишок у % до запасу
Лісостеп	2665	2117	548	20,5
Степ	1351	902	449	33,2
В цілому по Україні	4016	3019	997	24,8

*Таблиця складена за: Морозов А.Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – С. 86; ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 3627, арк. 4.

Слід пам'ятати: специфічні умови сільськогосподарського виробництва, з огляду на ряд причин: природнокліматичних, економічних, кон'юнктури місцевих ринків тощо, нерідко вимагали крайнього напруження в господарстві, що вело до продовження робочого часу протягом всього світлового дня. Такі періоди, як-от оранка, косовиця, вивезення збіжжя з поля, копання і транспортування цукрових буряків - були досить тривалими. Це в свою чергу диктувало потребу в перепочинку й не лише для людей, але й, особливо, для робочої худоби (коней, волів) у проміжках між періодами трудового перенапруження.

Як видно з наведених вище матеріалів, сільське господарство, виходячи з розмірів та економічної потужності наявних на той час господарських об'єктів та системи господарювання, не поглинало робочої сили селянського населення у Лісостепу на 20,5% та у Степу на 33,2%.

Слід мати на увазі, що не весь робочий час, який залишався незайнятим у господарстві, міг бути продуктивно використаний, оскільки його частина складалася з короткочасних проміжків між різними видами робіт. Але якщо навіть 50% невикористаного часу віднести на рахунок цих невикористованих проміжків, то все ж залишається вільним у Лісостепу 10% і у Степу – 16,5% наявного річного запасу. Якщо цей час обчислити в розрахунку на кількість фізичних осіб, праця яких не знаходить свого застосування в селянському господарстві, то отримаємо у Лісостепу біля 1 млн. чол. чи 6% усього працездатного населення, у Степу – понад 800 тис. чол. чи 10,5% працездатного населення

[113, 4 зв.]. У цілому кількість працівників, не зайнятих навіть у місяці напружених сільськогосподарських робіт, в середині 20-х років складала пересічно 1 млн. чол. [110, 13].

Порівняння робочого складу селянських сімей одних і тих же посівних груп по регіонах України показує, що найбільший запас невикористаної людської праці мали господарства Полісся та Правобережжя, за ними йшло Лівобережжя, тоді як більш забезпечений земельною площею Степ в усіх групах займав останнє місце [114, 9].

Це призвело до того, що відсоток господарств, які жили від продажу робочої сили для неземлеробського найму в ряді місцевостей, зокрема на Чернігівщині, вдвічі перевищував відсоток господарств, які жили від продажу робочої сили для землеробського найму, оскільки сільське господарство не могло поглинути всі „зайві” робочі руки [115, 119].

Загалом залишок від запасу робочої сили складав у Правобережному Лісостепу 29% від наявного запасу, у Степу 16, 4% – у Поліссі – 20,6% [116, 20 зв.].

В окремих губерніях України „зайва” робоча сила розподілялась таким чином: на 1 січня 1924 р. у Волинській губернії чисельність невикористаної робочої сили в сільському господарстві складала 47% загальної кількості сільського населення, у Чернігівській губернії – 35,3%, Київській – 32,6%, Подільській – 28%, Полтавській – 21,5%, Катеринославській – 14, 9%, Донецькій – 12%, Одеській – 9,3% і у Харківській – 9,1% [117, 4].

Отже, в основі проблеми стояло питання про сільське безробіття. Справа була не в тому, що на селі проживали "прямі" безробітні, хоч і такі існували, а в тому, що у нижчих групах селянських господарств наявна робоча сила знаходила лише вкрай обмежене застосування. Настільки обмежене, що нею забезпечувалось лише отримання злиденного прожиткового мінімуму. В основі недостатньої й непродуктивної зайнятості робочої сили, передусім, лежала проблема незабезпеченості засобами виробництва багатьох селянських господарств при одночасному екстенсивному використанні наявних засобів виробництва, що й зумовлювало низьку культуру господарювання на землі. На неї негативно впливали також незначні розміри селянських господарств, роздрібненість виробництва.

Таким чином, справа полягала не лише в тому, що не вся робоча сила, наявна у селянських господарствах, була зайнята у виробництві, а й у тому, що й зайнята в ньому характеризувалась низьким ступенем продуктивності. Це унеможливлювало отримання скільки-небудь достатнього прибутку [118, 32-33].

Проблема полягала також і в забезпеченні зайнятості робочих рук у періоди вимушеного безробіття. При екстенсивній системі сільськогосподарського виробництва з мізерною роллю трудомістких сировинних культур і слабким розвитком тваринництва трудовий процес селянина був розділений на невеликі за часом робочі періоди, що характеризувалися особливою інтенсивністю праці. У тривалі проміжки між цими періодами селянська сім'я не могла знайти застосування робочій силі безпосередньо в своєму господарстві. Чим меншим за розміром і чим біднішим було господарство, тим більшим виявлявся загальний запас робочих днів кожного робітника. Разом із тим чим менше селянин реалізовувався у власному господарстві, тим більшим, таким чином, ставав обсяг надлишкової праці, використання якої було можливим лише на стороні.

Однак глибоко вкорінене у свідомості селянина прагнення бути самостійним господарем утримувало його на землі навіть за умови нестачі належної кількості землі позбавлення необхідних засобів виробництва.

Вроджений потяг до вільного господарювання на землі, ілюзорне почуття економічної незалежності допомагали долати чисельні економічні та соціально-політичні негаразди.

Навіть у несприятливій для сільського господарства 1921-1922 рр. незаможне селянство всіма силами трималося за свій наділ. Це було особливо характерним для малоземельних місцевостей, де селянство особливо цінувало землю як єдине джерело існування.

Нерідкими були випадки, коли селяни, які змогли працевлаштуватися у місті повертались у села з фабрик і заводів і знову приступали до господарювання на землі [119, 51]. Найбільш вперту, найбільш відчайдушну боротьбу за свій господарський підйом вела саме найбідніша верства селянства. Переконати приреченого на розорення незаможника, в тому що його боротьба за своє господарство є справою безнадійною, було неможливо. Навіть розорюючись, незаможник долав труднощі, переносив голодне існування, жив гірше, ніж наймит без майна, з надією на те, що він з часом поставить на ноги своє господарство [120, 103-104].

Звідси яскраво виражене прагнення селянства вирушити на заробітки, щоб отримати грошові засоби для підтримки свого господарства. Бідняцькі та маломіцні верстви села для підтримання життєздатності власного домашнього господарства мусили шукати роботу поза його межами. Об'єктивна необхідність примушувала біднішу частину селянства звертатись до різного роду промислів у селі чи йти на заробітки в місто.

Міська промисловість приваблювала селян, які шукали заробітків поза сільським господарством, безперечно вищою й стабільнішою заробітною платою [121, 94]. У неврожайні 1921-1922 роки спостерігалось особливо велике збільшення притоку безробітних у міста. Через голод у тих місцевостях, які особливо постраждали від посухи, в міста повертались кадрові робітники, що тимчасово проживали на селі, і навпаки, для переселення з міст у села не було сприятливих умов для значної частини населення, яка припинила з ним усілякі зв'язки [122, 98].

Протягом 1921-1925 рр. робітничий клас поповнювався головним чином за рахунок робітників, що у важкі роки війни і господарської розрухи пішли на село, та вихідців з робітничих сімей [123, 71]. Частка ж селян була дуже незначною. Промисловість, потребуючи переважно кваліфікованої робочої сили, не могла прийняти всіх хто прийшов із сіл, ринок праці був переповнений. До того ж, з огляду на плановість забезпечення промисловості й будівництва робочою силою, працевлаштовувались, в першу чергу, робітники, зареєстровані на біржах праці [123, 84]. Таким чином, для селян, які хотіли отримати додатковий заробіток у місті, склалися несприятливі умови. Проте загальний притік пропозицій праці з сіл не зменшився. Статистичні органи України і середині 20-х років визначали пересічний щорічний приплив робочої сили з села в місто в 100 тис. чол. [116, 20]. Дані НКП 1925 р. вказували, що ті хто прийшли з села і пропонували свою робочу силу, в загальному числі осіб складали 18,6%, причому головну їх масу становили некваліфіковані робітники [124, 22]. Так, у 1924/25 господарському році 37% заробітчани у містах працювали чорноробами і лише 5% знаходили роботу у фабрично-заводській промисловості й у ремісництві. Серед будівельників та гірників вихідці з селян складали зовсім мізерну частку [110, 92].

Селянство, як джерело поповнення робітничих кадрів набуло значення лише під кінець НЕПу. Взятий курс на прискорену індустріалізацію, будівництво нових великих підприємств, важкої промисловості, бурхливе зростання міст викликали необхідність у швидкому поповненні робітничих кадрів. У кінці 1928 р. вже більш ніж 30% нового поповнення українських робітників походило з селян [123, 72].

Натомість у всі інші роки НЕПу більша частина селянства, яке потребувало додаткових коштів, мусила шукати заробітків у сільському господарстві. Основна маса селян, які потребували додаткових заробітків для підтримання функціонування своїх господарств, змушена була залишатись на селі, де знаходила для себе менш несприятливе економічне середовище, ніж у місті [125, 10]. Ті з них, хто не міг забезпечити себе роботою у власному

господарстві, хоча б і найманим реманентом, мусили ставати на шлях повного чи часткового відчуження своєї робочої сили.

Варто відзначити, що й сільське господарство не могло забезпечити роботою усіх бажаючих мати додатковий заробіток. До того ж селяни намагалися вести самостійне, нехай і переважною мірою споживче господарство. Лише для власників 1/10 господарств робота в наймах була основним джерелом існування [101, 25]. Для більшості ж, заробітчани робота у наймах була лише засобом отримати додаткові кошти. До того ж спостерігалася цікава ситуація – більшість цих зароблених коштів селянство вкладало знову ж таки у підтримання власного господарства, яким би збитковим воно не було. Давалась взнаки традиційність селянського укладу життя селянина, його ментальність, ціннісні орієнтації.

Таким чином у період НЕПу значна частина селянських господарств потерпала від малоземелля й спричиненої ним нестачі сільськогосподарського реманенту та робочої худоби. Заходи держави в справі економічної підтримки селянства були непослідовними й не мали вагомих результатів. Тому в справі становлення й розвитку власних господарств селянство мало покладатися на власні сили. Важливу роль у цьому процесі відігравала сільськогосподарська кооперація. Різноманітні кооперативні організації – універсальні кредитні, спеціальні споживчі, виробничі тощо – були з волі селянства покликані сприяти поступовому зміцненню і подальшому розвитку господарств своїх членів.

В умовах обмеженості ресурсів селянських господарств через малоземелля єдиним шляхом до зростання їхньої заможності була інтенсифікація виробництва. Одним із важливих напрямків роботи сільськогосподарської кооперації було підвищення ефективної роботи селянських господарств, з метою дати селянину більш дешевий товар виробничого призначення й організувати збут виробленої ним продукції. Необхідною умовою інтенсифікації сільськогосподарського виробництва було підвищення рівня культури господарювання селянина-виробника, залучення його до використання передових досягнень сільськогосподарської науки і техніки, агрономії, селекції, сортонасінництва.

РОЗДІЛ III

Агрокультурна діяльність сільськогосподарської кооперації

3.1. Заходи сільськогосподарської кооперації по підвищенню продуктивності селянського тваринництва

В умовах нової економічної політики, у зв'язку із відміною продрозверстки, введенням єдиного сільськогосподарського спочатку в натуральній, а потім, після завершення в 1924 р. грошової реформи і в грошовому вигляді податку та встановленням свободи торгівлі, сільськогосподарська кооперація мала виконувати важливу роль у справі підвищення продуктивності, а отже і прибутковості індивідуальних селянських господарств. Повна самостійність у всіх сферах торгівельної, фінансової, господарської та організаційної діяльності дозволила сільськогосподарській кооперації самостійно вести заготівлю продуктів і сировини, мати підсобні підприємства по її переробці, закуповувати й реалізовувати продукти серед споживачів, оперувати власними грошовими засобами, розробляти незалежні виробничі та фінансові плани. Таким чином, нова економічна політика докорінно змінила характер і напрям роботи сільськогосподарської кооперації. З апарату розподілення, у який вона була насильницьки перетворена в роки „воєнного комунізму”, вона повинна була трансформуватися у чітко злагоджену систему, яка мала своїм головним завданням сприяти селянству якомога ефективніше розвивати його господарсько-економічну діяльність.

Підвалини організаційно-економічної самодіяльності української сільськогосподарської кооперації заклав декрет ЦВК і Раднаркому РСФСР „Про сільськогосподарську кооперацію” від 16 серпня 1921 р., який 18 жовтня 1921 р. було продубльовано Всеукраїнським ЦВК і РНК УСРР [43, 99].

У березні 1922 р. на установчому з'їзді сільськогосподарської кооперації України було затверджено статут, який регламентував діяльність Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової кооперації – „Сільського господаря” [43, 101].

Наступним важливим кроком організаційно-господарської та фінансово-економічної розбудови мережі кооперативних організацій українського селянства стало створення Всеукраїнських центрів спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації.

Так, 13 серпня 1924 р. було юридично оформлено Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва – „Кооптах”. На першому етапі своєї

діяльності для облаштування воно отримало майно: господарські споруди, устаткування, кошти від „Сільського господаря” та „Вукоопспілки”. Проте вже невдовзі, швидко розвинувши обсяги своєї господарсько-економічної роботи, воно почало спиратися виключно на можливості власної системи [43, 110].

Ще один центр спеціалізованої сільськогосподарської кооперації розпочав роботу у жовтні 1924 р. це була Всеукраїнська спілка скотарської і молочної кооперації „Добробут”. У її статуті вказувалося, зокрема, що спілка ставить перед собою завдання поліпшення і розвитку м'ясо-молочного тваринництва шляхом організації племінної справи, постачання членів спілки всім необхідним для успішного ведення господарства. Членами „Добробуту” могли бути, насамперед, союзи сільськогосподарських кооперативних товариств як спеціалізовані, так і універсальні й змішані, що вели роботу в сфері молочного та м'ясного товариства. У цілях найбільш повного залучення селянства до участі в діяльності „Добробуту” статут дозволяв і безпосереднє членство в ньому великих спеціалізованих сільськогосподарських товариств, що налічували більше 250 членів [40, 171-172]. Вже на кінець 1925 р. на початок 1926 р. „Добробут” значно розвинув і став справжнім центром тяжіння всіх господарств, які займалися будь-яким видом тваринництва. Зміцнивши власну кооперативну мережу різноманітних закладів - селекційно-племінного, переробного, збуто-постачальницького напрямку, він посів провідне місце в сфері виробництва й збуту продукції селянського тваринництва.

До кінця 1926 р. в Україні функціонувало вже 6 центрів – спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації. Крім „Добробуту” та „Кооптаху”, працювали „Плодоспілка”, яка розгорнула широку і плідну роботу в сфері нарощення обсягів виробництва і якісної переробки продукції городництва, садівництва, виноробства. В сфері розширення можливостей участі селян у виробленні цукросировини активно працювала спеціальна система буряківничої кооперації „Бурякоспілка”. Шляхом створення спеціальних кооперативних об'єднань селян, зацікавлених у розширенні переробної бази цукросировини, було вибудовано спеціальну систему сільськогосподарської кооперації, яка займалась спочатку відбудовою, а згодом і будівництвом нових цукрових заводів - „Укрсільцукор”. Надзвичайно актуального, зважаючи на зникнення великих поміщицьких господарств, які в дореволюційний час займалися продукуванням насінневого матеріалу, стала робота спеціальної насінневої кооперації - „Насіннесоюз”.

Значне розширення сітки кооперативних підприємств по переробці й збуту сільськогосподарської продукції було, однак,

неможливе без розширення об'ємів заготівельних операцій, що у свою чергу, потребувало вагомого зростання продуктивності селянських господарств. Саме це і стало одним із важливих напрямків роботи всіх систем спеціалізованої сільськогосподарської кооперації.

Так, наприклад, ціни на племінну худобу для більшості індивідуальних селянських господарств були занадто великими. Так, породистий бугай коштував від 120 до 250 руб. [126, 49]. Сільськогосподарська кооперація ж мала створити спрощені умови користування племінною худобою. У процесі роботи у даній галузі з особливими труднощами зіткнулася спілка „Добробут”. Слід зазначити, що м'ясо-молочне стадо в Україні було малопродуктивним у довоєнний період. У роки ж воєнних дій 1914-1920 рр. зовсім деградувало. Про низький рівень продуктивності молочного тваринництва може свідчити хоча б той факт, що навколо міста Малина – одній з найбільш придатних для його ведення місцевостей в Україні, середній надій складав лише 90-100 пудів молока на рік [127, 37]. У середньому ж по Україні на початку НЕПу більшість селянських корів були ще менш продуктивними, даючи лише по 50 пудів молока на рік [40, 177].

Для того, щоб мати певне уявлення про рівень продуктивності, а отже і прибутковість українського скотарства, достатньо порівняти наслідки його роботи із продуктивністю худоби в США та Європі. Так, у цей же період пересічний удій молока з корови у Голландії становив 210 пудів на рік, у Данії – 178 пудів, у Німеччині – 120 пудів і у США – 102 пуди [128, 8].

Крім прямого підвищення продуктивності селянського скотарства важливим завданням у цьому напрямку було також подолання переважно споживчого характеру тваринництва у селянських господарствах.

Внаслідок технічної відсталості селянських господарств, відсутності належних умов для переробки як масляної, так і молочної продукції, тваринництво мало у них переважно натуральний характер. Молоко та м'ясо використовувалося, як правило, лише для власного споживання, а не на продаж [129, 7]. Внаслідок цього, у багатьох господарствах утримання корови було навіть збитковим. Зокрема, траплялися випадки, коли селяни тримали худобу здебільшого для заготівлі гною, а не заради отримання молока [130, 14].

Важливою проблемою, яка потребувала свого вирішення, було те, що хоч загальна кількість худоби в Україні за роки війни та „воєнного комунізму” майже не зменшилася, натомість значно погіршилася її якість. Враховуючи збільшення населення, роздрібнення селянських господарств, перед селянством у цілому

, і перед сільськогосподарською кооперацією зокрема, гостро постало питання інтенсифікації м'ясо-молочної галузі. Поруч із допомогою селянству у розвитку тваринництва, шляхом організації збуту й технічної переробки та заготівлі м'ясо-молочних продуктів, сільськогосподарська кооперація вживала і зоотехнічні заходи, що полягали в збереженні та збільшенні поголів'я худоби, підвищенні її якості й продуктивності, поліпшення умов утримання і догляду.

На низьку продуктивність селянської худоби безпосередньо впливали умови її утримання у господарствах. У більшості ці умови були зовсім незадовільні з точки зору раціонального скотарства. Так, худоба трималась у надто холодних, а нерідко і вологих темних хлівах, що було просто протипоказано для дійних корів. Лише внаслідок цього удій зменшувався на 20-25%. Також негативним було те, що худобу напували холодною водою, що зменшувало удій ще на 10-15% [129, 13].

Нова економічна політика поступово сприяла відновленню ринкового характеру продуктивного тваринництва. Органи статистики відзначали, що починаючи з 1923 р. селянське тваринництво поступово почало втрачати свій майже повністю натуральний характер [9, 57]. Разом із тим, із початку 1924 р. покращується і кон'юнктура ринку на м'ясо-молочні продукти [9, 59]. Вже у 1925 р., як свідчать дані бюджетних обстежень селянських господарств України, грошові доходи від тваринництва складали вже від 20 до 55% від загального доходу господарств [9, 56]. Таким чином, існувала не лише необхідність, але й нагальна потреба селянських господарств у організації їм допомоги по збільшенні продуктивності і товарності продуктів тваринництва.

У корені проблеми слабкої продуктивності селянського м'ясо-молочного стада був його занедбаний племінний склад. Через це сільськогосподарською кооперацією важливого значення надавалось племінній справі.

У цю сферу „Добробутом” вкладалися великі суми грошових коштів. Слід підкреслити, що фінансування постійно збільшувалося. Так, якщо у 1924-1925 рр. сума витрат на племінну справу становила 60 тис. руб., то у 1926-1927 рр. досягла вже 403 тис. руб. [40, 177].

Слід зазначити, що проблема підвищення продуктивності селянського тваринництва була проблемою виключно складною і багатогранною. Адже, щоб підняти удої виснаженої корови необхідно було інтенсивно відгодовувати її не менше року. Для того ж, щоб підняти удої в 2-3 рази, необхідно було раціонально утримувати корову 2 чи навіть 3 роки [131, 70]. Але на перешкоді інтенсифікації селянського м'ясо-молочного тваринництва стояла

традиційна незабезпеченість селянських господарств якісними концентрованими кормами. Добробут розгорнув у цьому напрямку активну роботу, загальна потреба продуктивної худоби селянських господарств системи м'ясо-молочної кооперації складала 1,5 млн. пудів макухи та 3 млн. пудів висівок. Використовуючи свої фінансові і організаційні можливості „Добробут” зумів забезпечити постачання 25% цього об'єму [132, 75].

Велике значення мало розгортання системою "Добробуту" активної селекційно-племінної роботи. Це було тим потрібніше, що породисті корови були значно продуктивніші, ніж звичайні селянські. Так, якщо пересічно по Україні звичайна селянська корова давала на рік приблизно 1,4 тис. кг молока, то племінні корови червоно-німецької породи – 3,4 тис. кг [129, 4-5].

Породистих корів селянам було значно вигідніше і головне надійніше придбати у кооперативних племрозплідниках, ніж на базарі. Так, наприклад, доглянуті й вигодовані у спеціальних умовах на селекційних станціях чи племрозплідниках, корови м'ясо-молочного напрямку важили залежно від породи на 100-160 кг більше, ніж базарні породисті корови [129, 6].

Робота спеціальної сільськогосподарської кооперації по збільшенню поголів'я та забезпеченню селянських господарств маточним племінним матеріалом проводилася у двох напрямках. З одного боку, проводилася концентрація більш типового маточного складу худоби у господарствах-розплідниках кооперації, а з другого проводилася робота по виявленню однорідних типових стад у колективах та фахових товариствах [9, 61]. Особливого значення надавалося утриманню й поширенню особливо продуктивних порід корів. Так, за кошти Лебединського та Роменського сільськогосподарських кооперативних союзів було організовано два племінні розплідники симентальської та один розплідник шведської породи на 40 голів маточного складу кожен. Протягом 1925-1926 р. безпосередньо „Сільським господарем” скомплектовано чотири племінні розплідники корів німецької породи з маточним складом на 200 голів та один розплідник сіро-української породи на 100 голів [9, 61].

Крім цього, племінних плідників на середину 20-х років мало у себе майже кожне сільськогосподарське кооперативне товариство, незалежно від основного напрямку своєї роботи. Проте, необхідно зазначити, що серед неспеціалізованих сільськогосподарських товариств „Добробутом” розподілялося відносно мала кількість племінних бугаїв. Так, за 1925 р. поза межами мережі спеціалізованих м'ясо-молочних товарів було розподілено лише 174 голови. Головна причина цього полягала у обмежених економічних можливостях „Добробуту”, зокрема, у

відсутності достатніх грошових засобів для більш широкого налагодження цієї справи [133, 97].

Не менш важливе значення для підвищення продуктивності тваринництва у індивідуальних селянських господарствах мала організація сільськогосподарської кооперацією системи спеціалізованої мережі кооперативних покривних пунктів. На початковому етапі діяльності сільськогосподарської кооперації ця робота наштотувалася на суттєві труднощі. Перш за все, на заводі стала нестача коштів, а особливо відчувалась потреба у довготермінових кредитах, оскільки вартість племінного плідника нерідко перевищувала обмежені фінансові властивості щойно створених кооперативних товариств [133, 97]. Іншим важливим завданням було забезпечення покривних пунктів кваліфікованими кадрами, без наявності яких неможливо було організувати їх належну роботу.

Тим не менш, вже на 1924 р. було налагоджено роботу понад 700 покривних пунктів. Половина з них належали універсальним сільськогосподарським кооперативним товариствам, біля 200 – спеціальним сільськогосподарським товариствам і приблизно 150 – спеціальним кооперативним покривним пунктам [134, 228].

Розширюючи масштаби племінної роботи, „Добробут” звернув увагу на удосконалення її методів. Із 1925 р. він почав широко застосовуватися так званий комплексно-гніздовий метод. Згідно нього у певних районах проводилась ціла низка заходів одного напрямку господарювання – переробка й збут сировини, племінна справа; довіз племінної худоби, її відбір і постачання; контрольно-асистентська робота, організація показової раціональної годівлі, вирощування молодняку і належне облаштування тваринницьких приміщень [135, 14].

У цю сферу „Добробутом” вкладалися значні грошові кошти. Слід наголосити, їх обсяг постійно збільшувався. Так, якщо у 1924-25 р. сума витрат на організацію комплексно-гніздового методу становила 60 тис. руб., то у 1926-27 р. досягла вже 403 тис. руб. [40, 177].

Одним із популярних серед селянства напрямків роботи сільськогосподарської кооперації по підвищенню продуктивності тваринницької галузі селянських господарств стало широке розповсюдження „Добробутом” різноманітних виставок. На них проводились показові годування, доїння, пропагувалися раціональні прийоми утримання і догляду за худобою, зокрема, влаштовувалися показові силосні ями, яких раніше не знало українське село. Також демонструвались продуктивні породи молодняку [136, 61].

Дієвим стимулом до підвищення продуктивності тваринницької галузі індивідуальних селянських господарств

було проведення за їх участю „Добробутом” різноманітних конкурсів. Так, регулярного характеру набули конкурси на чистоту та якість молока, Всеукраїнські та окружні конкурси майстрів приготування масла й сиру, конкурс на кращий тваринницький двір, на кращого плідника, на саму удійну корову тощо [136, 61].

Для проведення цих конкурсів сільськогосподарська кооперація виділяла значні кошти, що направлялися виключно для підвищення культури, а отже, і продуктивності селянського тваринництва. Наприклад, у кінці червня 1925 р. Малинська районна спілка спеціальних тваринницьких кооперативних товариств провела конкурс „На кращий гатунок масла”. За його результатами чотири товариства було премійовано племінними бугаями, а ще двом товариствам було безкоштовно видано по бугаю за високий відсоток кооперованості населення, що займалось молочним тваринництвом. У листопаді того ж 1925 р. на Житомирщині в окружному „конкурсі масла” брало участь 18 спеціальних тваринницьких товариств. Призовий фонд конкурсу склав 7 племінних бугаїв, сепаратори, набори контрольно-вимірювального обладнання для визначення жирності та густини молока. [137, 61].

Крім того, практикувалось проведення виробничих змагань спеціалізованих тваринницьких товариств та союзів. Так, зокрема, постійно проводились змагання на кращу організацію і розвиток роботи племінних розплідників й покривних пунктів [138, 15-16]. Внаслідок цього, перемога на конкурсі була не лише стимулом до підвищення продуктивності виробництва, але й дієвим способом залучення селянства до кооперації.

Така підвищена увага сільськогосподарської кооперації до культурно-просвітницької роботи племінної роботи мала відчутні результати. Так, на Мелітопольщині де раніше пересічна селянська корова давала лише 7 центнерів молока на рік, після вступу селянського двору до складу спеціалізованих скотарсько-молочних товариств удій їхніх корів вже через 2 роки склав пересічно 18 центнерів молока, тобто зріс на 27% [139, 61]. Але ці хоч і достатньо вагомі показники, все ж значно поступаються спільному здобутку селянства та його кооперативних осередків у справі підвищення товарності м'ясо-молочної продукції селянських господарств. Вже на початок 1927 р. товарність м'ясо-молочної галузі господарств кооперованого селянства порівняно з 1925 роком зросла у 5 разів [139, 61].

Не менш серйозної уваги сільськогосподарської кооперації потребувала справа підвищення продуктивності свинарства. У воєнний період, а особливо у неврожайні 1921-1923 рр., поголів'я свиней у селянських господарствах відчутно скоротилося. І хоча

у другій половині 20-х рр. воно швидко відновлювалося, відновити довоєнну якість поголів'я було вже складно. Головна проблема полягала у тому, що племінні розплідники при великих господарствах та дослідних станціях фактично було знищено. І тому свинарство у селянських господарствах розвивалося екстенсивним шляхом. Зокрема, наявні породи свиней були у 2-3 рази менш скороспілі, ніж чистопорідні [40, 177].

Таким чином, сільськогосподарська кооперація мала сконцентрувати увагу на виробництві продуктивного племінного матеріалу свиней. Основним завданням у справі якісного поліпшення поголів'я стала організація племінних розплідників. Починаючи з 1923 р. „Сільський господар” розпочав роботу по формуванню сітки племінних розплідників, яку надалі у нього перейняв „Добробут”. Пріоритет надавався чистопорідній білій та чорній англійській породам.

На кінець 1924 р. в системі „Сільського господаря” вже було засновано 36 племінних розплідників свиней, забезпечених племінним матеріалом. Додатково на дослідних станціях було закуплено 147 голів чистопородних свиней [9, 62].

Об'єм роботи „Добробуту” по постачанню спеціалізованим сільськогосподарським товариствам племінного молодняка постійно зростає. Крім того, за період із жовтня 1924 р. по січень 1926 р. було закуплено і поставлено 18 товариствам 189 голів чистопородних племінних свиноматок, загальною вартістю понад 29 тис. руб. [135, 17]. На 1925/26 господарський рік на вирощування племінних свиней було виділено вже 100 тис. руб. На ці гроші „Добробут” виростив і передав низовим товариствам 500 плідників та 500 маток [140, 48].

Протягом 1924-1925 рр. робота по організації кооперативного племінного свинарства достатньо швидко сформувалася у чітку добре виважену науково-селекційну систему. „Сільський господар” мав центральні племінні розплідники, у яких готувався основний маточний матеріал. Для продукування другої генерації племінного матеріалу союзи спеціалізованих сільськогосподарських товариств організували при власних господарствах та кращих колгоспах районні племінні розплідники й постачали їм племінний матеріал із центральних розплідників. Районні ж розплідники мали свою сітку множників, що знаходилися при великих спеціалізованих сільськогосподарських товариствах і колгоспах. Множники у свою чергу репродукували племінний матеріал, отриманий з центральних розплідників [9, 62].

Ця сітка у 1924 р. нараховувала 6 центральних розплідників, що мали 120 голів маточного матеріалу, 34 районні розплідники з 350 головами племінних свиноматок і 500 множників, які понад

1500 голів свиноматок[9, 62].

Крім цього „Сільським господарем” проводилася закупівля племінних свиней з розплідників та дослідних установ Наркомзему [9, 62].

Важливо підкреслити, що неабияку вигоду від отримання племінного свинопоголів'я мало безпосередньо селянство. Перш за все, відгодовувати чистопородну свиню було значно вигідніше з огляду на економію кормів. Так, щоб одержати пуд м'яса від простої свині, їй необхідно було згодувати 25 пудів зерна, в той час як поліпшеній – лише 7 пудів [141, 338]. Поруч із цим, породисті свині набували приріст живої ваги набагато скоріше, ніж прості. Так, за 18 місяців відгодівлі чистопородна свиня набувала вагу до 16 пудів, натомість за той же термін свині змішаних порід досягали 11,5 пудів, а прості – лише 7,5 пудів. [140, 14].

Це яскраво ілюструвалося даними Носівської дослідної станції на Чернігівщині. Тут за один рік утримування при однаковому харчуванні чистопородні свині важили 8 пудів, а звичайні селянські – 3 пуди 2 фунти. Утримування чистопородних свиней значно економило корми. Зокрема, для отримання приросту в 1 фунт, чистопородній свині необхідно було згодувати 6 фунтів кормів, а безпородній – 10 фунтів, тобто майже на 70% більше [129, 6].

Для українського селянства у 20-ті роки нагальною проблемою залишалось забезпечення господарств високопродуктивною робочою худобою, у першу чергу кіньми.

Ця робота була необхідною в першу чергу через те, що не лише для більшості селянських господарств, але й для сільськогосподарських товариств, купівля племінного коня через високу його вартість залишалась досить складною справою. Так, племінні жеребці коштували не менше 1200 руб., а голова однієї з найкращих порід, наприклад чорної рисистої – 3-5 тис. руб. [142, 13].

Робота сільськогосподарської кооперації в справі підвищення рівня культури ведення конярства концентрувалася у декількох напрямках: проведення відбору та реєстрації (спільно із земельними органами) поліпшених племінних продуцентів у селянських господарствах, організація кооперативного використання сільськогосподарськими товариствами жеребців із державних стаєнь на період покриття, організація закупівлі жеребців спеціалізованими сільськогосподарськими товариствами та колгоспами, що входили, як кооперативні товариства першого ступеня в систему сільськогосподарської кооперації й спільне їх використання, а також організація невеликих кінних заводів при власних господарствах

кооперативних союзів [9, 63].

У справі розвитку племінного конярства „Добробут” пішов шляхом організації кооперативних конярських товариств. Перші такі спроби було зроблено у 1924 р. на Полтавщині. На кінець року їх налічувалося 8, а на 1926 р. союзом та державною племінною стайнею було налагоджено роботу 26 спеціалізованих конярських товариств [142, 13]. Вони об'єднували переважно власників племінних зареєстрованих жеребців та маток. Головним завданням конярських товариств було спільне придбання й використання необхідних порід коней, організація постачання й збуту племінного матеріалу, а також, налагодження племінних реєстрацій.

Поруч із державними кінними заводами у 1923/24 р. сільськогосподарська кооперація вперше розпочала роботу по налагодженню сітки племінних господарств місцевого значення, активно залучаючи до цього навколишнє кооперативне селянство. Так, на Полтавщині у 1923/24 р. було засновано 16, на Донеччині – 5 спеціальних кооперативних товариств по розведенню племінних коней, на Волині почали роботу 12 товариств спільного користування плідниками [143, 87].

Головною перешкодою, що стояла на заваді розвитку роботи сільськогосподарської кооперації у цій сфері, були лише недостатні обсяги державного кредитування [9, 63]. Проте не чекаючи поки набере обсягів роботи державно кооперативна система сільськогосподарського кредиту, поставши перед нагальною проблемою подолання наслідків неврожаю та спричиненого ним голоду 1921-1923 рр., який дуже негативно позначився також на забезпеченні селянських господарств тягловою силою, сільськогосподарська кооперація вже в 1923 р. розгорнула активну роботу по забезпеченню робочими кінськими південних губерній України. Єдино можливим швидким виходом із вкрай складної ситуації було перекидання коней із районів більш забезпечених, які менше постраждали від наслідків руйнівної посухи 1921 р., у першу чергу із Правобережжя. Протягом 1923 р. сільськогосподарська кооперація змогла закупити через районні союзи й переправити південним степовим районам лише 2500 коней. Звичайно, ця кількість була ще надто малою для задоволення потреб селянства Півдня України, у витраченій ними в попередні роки тягловій силі, але механізми цієї, вкрай потрібної роботи було вже належно опрацьовано і лише недостатні розміри державного кредитування не дозволили сільськогосподарській кооперації швидко розгорнути належним чином розпочату справу до потрібних обсягів [9, 63].

В умовах обмежених можливостей власних племінних господарств та державних кінних заводів сільськогосподарська

кооперація знайшла досить вигідні шляхи та налагодила постачання племінних жеребців з-за кордону. Так, в 1926/27 р. у Франції та Німеччині було закуплено 113 голів племінної худоби. Серед спеціалізованих конярських товариств їх було розподілено гніздовим способом, тобто таким способом, щоб поодинокі племінні плідники не губились серед чисельного поголів'я звироднілих селянських коней, а розподілялись достатньо компактно. Це дозволяло не лише метисизувати звичайне селянське поголів'я, але й зберігати і розмножувати самих плідників [132, 72].

Інша галузь тваринництва, на допомогу якій звернула увагу сільськогосподарська кооперація, було вівчарство. Слід зазначити, що в Україні промислове вівчарство, з часу ліквідації великих поміщицьких економій, практично втратило своє промислове значення. Тому сільськогосподарська кооперація, приступивши до його відродження, перш за все, сконцентрувала свої ресурси на розвитку вівчарства в цій пріоритетній галузі місцевостях, обмежуючись в інших районах України лише епізодичною племінною роботою. Так, вже у 1923 р. Маріупольським та Одеським сільгоспсоюзами проводилася активна робота по концентруванню племінних отар і одночасно постачанню селянству поліпшених племінних баранів романівської та волоської породи [9, 62].

Чільне місце у роботі сільськогосподарської кооперації належало розвитку птахівництва. Якщо селянські господарства страждали від нестачі робочої худоби, продуктивних корів та свиней, то практично кожне господарство мало, щонайменше, по декілька курей. Крім того, птахівництво відігравало, на перший погляд, непомітну, але важливу роль у сільському господарстві України. Так, на рік один споживач в Україні потребував до 5 десятків яєць. Тому селянські господарства мали постачати до 300 млн. яєць щороку лише для внутрішнього вжитку. Принагідно варто зауважити, що до Першої світової війни з України щороку експортувалося до 40 млн. яєць птиці [40, 177].

Натомість після років „воєнного комунізму” українське птахівництво опинилось у занедбаному стані. Так, пересічна селянська курка важила лише 2-3 фунти і давала на рік 50-60 досить дрібних яєць [40, 177].

Широка програма розвитку птахівництва, збільшення птахопоголів'я та головне підвищення його культури була розгорнута утворенням у серпні 1924 р. Всеукраїнським кооперативним товариством по збуту й експорту продуктів птахівництва „Кооптах”. Необхідні об'єми виробництва селянськими господарствами яєць та їх якість можна було налагодити лише правильно поставленою племінною роботою.

Тому "Кооптах" розгорнув активну роботу в цьому напрямку. Фінансовий стан товариства дозволив у 1926/27 р. виділити на ці потреби понад 350 тис. руб. Це дозволило облаштувати згідно найостанніх досягнень науки та інженерії в цій галузі 5 великих птахорозплідників. Активну племінну роботу в Україні розпочали також 50 спеціалізованих птахівничих товариств. Фахівцями системи по всій території України було спроектовано сітку спеціальних птахівничих товариств, які повинні були зосередити свою увагу на репродукції племінного молодняку з метою подальшої його передачі на дорошування іншим птахівничим товариствам. Останні ж мали розповсюджувати племінну птицю по всіх інших селянських господарствах. Відібраний генетичний матеріал, добре поставлена робота по догляду за молодняком, забезпеченість добре збалансованими кормами дали можливість цим 50 спеціалізованим птахівничим товариствам суттєво впливати на підвищення культури селянського птахівництва у своїх районах. Дієві зусилля докладались системою спеціалізованої птахівничої кооперації також по створенню широкої загальнодоступної мережі племінних інкубаторів. Їх відмінність від вже існуючих, переважно суто комерційних, полягала в тому, що висхідний матеріал для них попадав гарантовано високої якості. Це дозволяло насичувати місцевість птицею, яка різко відрізнялась від звичайних селянських курей своєю значно вищою несучістю та вагою. На кінець 1927 р. в системі „Кооптах” функціонували вже 100 племінкубаторів, які на весні наступного 1928 р. поставили сільському господарству 250 тис. голів високопородного молодняку [40, 177].

Завдяки стрункій системі цілеспрямованої роботи спеціалізованої системи птахівничої кооперації у короткий час продуктивність птахівництва в Україні піднялась на значно вищий щабель, цього вдалося досягти насамперед через систему постачання племінного матеріалу великими партіями в спеціалізовані птахівничі товариства.

Отже, у період НЕПу сільськогосподарською кооперацією у галузі тваринництва втілювалася у життя широка і різноманітна програма заходів по підвищенню продуктивності галузі. У першу чергу, зусилля кооперативних товариств були спрямовані на підвищення культури молочно-м'ясного скотарства, свинарства, птахівництва у селянських господарствах. Її зміст, розмах, організація були спрямовані насамперед на те, щоб допомогти українському селянину добитись якомога більшої економічної віддачі від його тяжкої праці не через її інтенсифікацію, у розумінні ще більших фізичних зусиль, а насамперед, через її належну організацію, активне і широке впровадження в

повсякденну роботу найпередовіших на той час досягнень науки і практики сільськогосподарського виробництва.

3.2. Робота сільськогосподарської кооперації по розвитку агрокультури селянського рільництва

Головним завданням діяльності сільськогосподарської кооперації у галузі рільництва, базової галузі сільського господарства України, стан справ в якій завжди був визначальним не лише для самого селянства, але й для життя країни в цілому, було підвищення врожайності селянських посівів – насамперед зернових, але також і технічних. Слід зазначити, що в цілому на початку 20-тих років відношення селянства до впровадження новацій у цій галузі було достатньо консервативним. З цілого ряду причин, насамперед з боязні можливих негативних наслідків, воно без особливого ентузіазму сприймало нововведення у агрономії. Напружений зерновий баланс значної кількості селянських господарств виступав своєрідною пересторогою до будь-яких експериментів, які крім обіцяних позитивних результатів могли однак мати і негативні. Про це постійно добре пам'ятав селянин, який завжди стояв першим у складних відносинах людини і природи, а тому і найбільш страждав від її негативних проявів. Домінуючим фактором селянської свідомості залишалась не така вже беззаперечно і негативна теза, адже вона була перевірена віковою практикою: "Як наші батьки і діди робили, так і ми будемо робити". Тому перед сільськогосподарською кооперацією стояли достатньо складні завдання і не лише організаційного, фінансово-економічного, але й ментального характеру по впровадженню у селянських господарствах поліпшених сортів насіння та прогресивних методів обробітку землі і догляду за посівами і зберіганні врожаю.

Першочерговим завданням сільськогосподарської кооперації стало постачання селянам сортового насіння. З цілого ряду причин, це завдання було на початку 20-тих років одним з найважливіших. Гостроти йому надало насамперед те, що приступивши до реалізації нової економічної політики, селянство України зіткнулось із проблемою практичної відсутності селекційної роботи у республіці. Наслідком революційних змін та тривалих воєнних дій на її території стало не лише ліквідація поміщицьких господарств, які до 1917 р. займалися вирощуванням сортового насіння, але й приватних фірм, які його розповсюджували.

Вже на першому етапі НЕПу вирощування і розповсюдження сортового насіння почали брати на себе окремі спеціалізовані сільськогосподарські кооперативні об'єднання такі, зокрема, як „Хуторянин” у Полтаві та Харківський обласний сільськогосподарський союз [9, 79].

Тому формування спеціалізованої системи насінневої кооперації розпочалося вже з березня 1922 р.. Саме тоді, у Харкові відбулися Всеукраїнські збори уповноважених кооперативних сільськогосподарських товариств насінневодів. Учасники зборів, серед яких було багато відомих діячів українського кооперативного руху, визнали за необхідне негайно сформуванню запасний насінневий фонд і розпочати заходи по введенню у республіці науково обґрунтованої системи сортовиробництва. Вже 26 жовтня 1922 р. було створено Всеукраїнське товариство насінництва. Тривалий і найбільш складний для сільського господарства України час воно діяло на виключно громадських засадах, як суто кооперативна організація. Лише у січні 1926 р. колегія НКЗС України затвердила постанову про організацію єдиного насінневого кооперативного центру – „Всеукраїнського товариства насінництва на паях”, куди із своїми пайовими коштами увійшла і держава у особі Наркомзему. У червні 1928 р. воно було перетворене в Український союз насінневої кооперації – „Насіннесоюз”, який однак об’єднував не лише спеціальні сільськогосподарські насінневі товариства, але і агрошколи та науково-дослідні установи [43, 112].

„Насіннесоюз” у своїй роботі мав виходити, перш за все, із реалії ринку на сортове насіння. Зокрема, у 1919/20 рр. великий попит на городнє насіння із боку міського населення, зумовили високі ціни на цей товар. За відсутністю власних великих посівних площ сільськогосподарською кооперацією вирощування сортового насіння було переведено на дрібні селянські плантації. Високі ціни на насіння стимулювали поширення вирощування селянами сортового матеріалу. Не менш важливу роль у налагодженні кооперацією селекційної роботи відіграли декрет про охорону й пільги насінневим господарствам (1922 р.) та сприятлива політика НКЗС по кредитуванню кооперативних товариств, які займалися цією вкрай потрібною для сільського господарства справою.

Політика НКЗС й сприятлива кон’юнктура цін на насіння у 1921/22 р. настільки сприяли розвитку насінництва, що у 1922/23 р. навіть сталося перевиробництво городнього насіння. Внаслідок цього, ціни на нього впали настільки, що багато виробників відмовилися від подальшої роботи у цій галузі. За рахунок скорочення плантаційної сітки, власні сортонасінницькі господарства союзу почали збільшувати площі під посівами сортового насіння. У 1925 р. остаточно сформувалася насіннева база сільськогосподарської кооперації, у вигляді сітки власних господарств союзів з посівною площею близько 9 тисяч десятин та посівів при заводських господарств 9 цукроварень, орендованих сільськогосподарською кооперацією [9, 79-80].

Організаційні й керівні функції у справі вирощування й збуту кооперацією насіння належала Центральному правлінню Всеукраїнського союзу союзів сільськогосподарської кооперації „Сільський господар”. Він працював шляхом укладання угод із союзами на вирощування насіння в їхніх власних господарствах та у індивідуальних господарствах їхніх членів. Зі свого боку „Сільський господар” зобов’язувався постачати союзам маточний насіннєвий матеріал та забезпечувати їх кредитами. Райсоюзи ж, у свою чергу, складали аналогічні угоди зі своїми товариствами й колективними господарствами, які входили до системи сільськогосподарської кооперації, а іноді, й із висококультурними господарствами членів сільськогосподарських товариств, кредитуючи їх коштами та постачаючи їм насіння, а також проводячи їх інструктування, агрономічне обслуговування і належний контроль за ходом виробництва.

Постачання окремими районними союзами насіння центральним філіям „Сільського господаря” швидко досягло досить значних розмірів. Необхідно також зазначити, що цілий ряд союзів, в яких відтворення посівного матеріалу було особливо розвинуто, продавали насіння не лише злакових, але й технічних, городніх культур та кормових трав. Наприклад, у грудні 1922 р. Роменський райсільгоспсоюз продав Київській філії „Сільського господаря” 50 пудів насіння кукурудзи, 473 пуди насіння буряку, 725 пудів насіння кормових трав і 336 пудів насіння городніх культур [144, 4].

Вирощене насіння надходило у розпорядження райсільгоспсоюзів, які залишали собі необхідну для місцевого кооперативного постачання кількість, а лишки передавали для збуту „Сільському господарю”. Той, у свою чергу, постачав цим насінням ті райсільгоспсоюзи, які його потребували. Безпосередньо селянським господарствам посівний матеріал найчастіше передавалося в кредит, якщо це були господарства членів сільгосптовариств продавалося за готівку, або надавався в обмін на сільськогосподарські продукти за певним еквівалентом.

В цілому райсільгоспсоюзи, що вирощували сортове насіння, у 1923 р. мали під культурами польових рослин 9700 десятин, однолітніх кормових – 250 десятин багатолітніх трав – 550 десятин, городніх культур – 300 десятин [145, 226]. В наступному 1924 р. „Сільським господарем” було встановлено постійні виробничі контакти із 8 союзами, які на площі біля 4 тис. десятин, вирощували найбільш цінні сорти озимої та ярої пшениці і цукрових буряків, застосування яких в селянських господарствах давало найбільш значний економічний ефект [145, 227].

На кормових та городніх культурах спеціалізувалися Полтавський, Вінницький і Роменський райсільгоспсоюзи. Інші союзи спеціалізувалися на зернових культурах. Найбільші насіннєві площі під зерновими культурами мали Катеринославський союз (2350 десятин), Красноградський (800 десятин), Богодухівський (888 десятин) і „Сільський господар” на власних господарствах (1550 десятин) [9, 80].

Сільськогосподарська кооперація також постійно прагнула залучити до вирощування насіння ті селянські господарства, які відзначались високим рівнем агрокультури. Щоб заохотити селян до цієї справи Наркомзем, за клопотанням "Сільського господаря", ще в жовтні 1922 р. постановив, що вся площа селянських господарств займана посівами цих культур повністю звільняється від оподаткування [146, 4].

Важливо зазначити, що насіннєва робота сільськогосподарської кооперації проводилася головним чином у напрямку збільшення площ насіннєвих культур. Удосконалення й поглиблення агрокультурного змісту роботи по вирощуванню сортового насіння вимагало концентрації значних грошових коштів та організаційних і агрономічних заходів. Досягти цього власними силами було досить складно, проте сільськогосподарська кооперація рішуче йшла на це, розуміючи настільки корисною є ця робота для мільйонів українських селян.

Певне фінансування насіннєвої роботи сільськогосподарської кооперації здійснювалося Наркомземом. Але грошові суми, що виділялися Наркомземом, були недостатніми належного розвитку для насіннєвої роботи кооперації. Окрім загального дефіциту бюджетних коштів у галузі, слабе фінансування з боку держави пояснювалось ще й тим, що 1922 р. Наркомзем зосередив наявні у нього для цієї мети кошти, різко скоротивши фінансування діяльності власне сільськогосподарської у цьому напрямку кооперації [147, 2].

Крім того, робота по розширенню виробництва сортового насіння ускладнювалася ще і тим, що до 1924 р. діяльність Товариств насінництва та системи сільськогосподарської кооперації у цій галузі не була достатньо скоординована. Надалі, за задумом керівників Наркомзему, за сільськогосподарською кооперацією залишалася переважно робота по репродукції насіння та його заготівля і постачання, а за Товариством насінництва – селекційна та науково-дослідна робота [9, 80-81].

Окрім власне вирощування й збуту сортового насіння, спеціалізовані господарства райсільгоспсоюзів займалися також і дослідно-інструкторською роботою. Зокрема проводилося технічне вивчення культур і сортів, хлібопекарських та борошномельних якостей зерна, вміст протеїну у житі, жиру в

соняшнику, крохмалю в картоплі, повний хімічний аналіз озимих та ярих сортів пшениці, кукурудзи тощо. Також приділялася належна увага вивченню окремих сортів стосовно їхньої стійкості до шкідників, на основі чого проводилася стандартизація, районування сортів й виведення нових. На дослідних ділянках проводилися дослідження окремих сортів, у лабораторіях – контроль посівного матеріалу. Важливо зазначити, що ця робота проводилася регулярно, на добре продуманій плановій основі для чого регулярно скликалися наради по насінництву, заслуховувалися доповіді, проводилися інструктажі тощо [147, 2-6].

З 1926 р., після передачі „Сільським господарем” свого насінневого відділу Товариству насінництва і входження в його члени, 21 сільськогосподарський союз, що займалися насінневою справою, по-суті перетворили Товариство насінництва у новий спеціальний кооперативний центр по насінній справі [148, 1]. На 1926 р. до складу Товариства насінництва, у якості членів, входили Наркомзем УСРР, дослідна станція АМСРР, Цукротрест, Радгосптрест, 28 дослідних станцій Наркомзему, 13 агрошкіл, 22 сільськогосподарські союзи, 10 великих спеціалізованих насінневих товариств і 10 організованих на основі колишніх висококультурних у агрономічному відношенні економій сільськогосподарських комун [147, 10].

Безпосередньо селянським господарствам, членам сільськогосподарських товариств, сортове насіння надавалося в кредит, не членам кооперації насінневий матеріал, як правило, продавалося за готівку або, в ряді випадків, в обмін на продукти за певним еквівалентом. Так, у Катеринославській губернії у 1924 р. сільськогосподарська кооперація реалізувала серед селян з насінневого фонду 7,8 тис. пудів посівного матеріалу з рядового, але ретельно допрацьованого через трієр і 27 тис. пудів чистосортного насіння. Більшу частину насіння було надано в кредит кооперованим господарствам сільської бідноти та середняків, оскільки його використання саме в цій категорії господарств, які зазвичай використовували в якості насінневого матеріалу саме звичайне зерно, застосуванням високоякісного посівного матеріалу давало особливо значний економічний ефект, обертаючись найбільш, порівняно з іншими категоріями господарств, прибавками врожаю [149, 28].

Для заохочення селянства, до заміни його безпородного насіння на чисто сортове і подальше його збереження сільськогосподарською кооперацією проводились найрізноманітніші заходи. Так, зокрема, щоб краще заохотити селян до покращення якості товарного зерна через його очищення та сортування, сільськогосподарською кооперацією при його купівлі

було встановлено високу додаткову доплату за чистоту від сміття та домішок зерна інших культур чи іншого сорту цієї культури. Так, у 1927 р. заготівельники доплачували за чистосортність по 10-15 копійок на пуді. [150, 15].

Складним завданням у справі поліпшення агрокультури зерновиробництва залишалося унеможливлення засівання селянами своїх полів рядовим насінням і організація контролю за здачею на зсипні пункти погано, або, що теж не рідко траплялося, і зовсім неочищеного зерна.

Для того, щоб унеможливити постійне змішування різних сортів пшениці, жита, гречки чи ячменю, спростити й здешевити роботу по розвитку насінництва та полегшити комплектування цінних односортних експортних партій зернових культур, за які можна було одержати значно вищу ціну, сільськогосподарською кооперацією було вибрано ті сорти, що виявили себе найбільш врожайними, витривалими й самими якісними за своїми хіміко-біологічними показниками. Наступним кроком стало встановлення для кожного району стандартних районованих сортів [150, 15].

Тривала і активна робота сільськогосподарської кооперації по поліпшенню стану справ із забезпеченням селянських господарств якісним посівним матеріалом принесла вагомі результати. Так, за результатами обстежень урожаю зернових 1927 р. поступова заміна селянського зерна на чисто сортове, навіть без додаткових витрат на поліпшення обробітку ґрунту чи на угноєння, дала збільшення врожаю в порівнянні з пересічно не менше ніж на 15%, а по деяких культурах ще більше.

Важливе значення у справі підвищення культури селянського рільництва мала землевпорядна робота сільськогосподарської кооперації спрямована на впровадження громадських сівозмін, без чого було вкрай складно добитись його інтенсифікації. Особливо активну участь в здійсненні цієї програми, яка не потребувала ніяких великих коштів, окрім видатків на суто організаційні потреби проводила спеціалізована система цукробуряківничої кооперації. Це диктувалось зокрема тим, що культура цукрового буряку була особливо чутлива до попередників. При вирощуванні цукрових буряків без впровадження агрономічно обґрунтованої сівозміни добитись стабільних високих врожаїв було просто неможливо. Тому "Бурякоспілка" приділяла цій роботі постійну увагу, завдяки чому на весну 1928 р. громадську сівозміну було заведено вже в 1538 землевпорядкованих громадах [151, 56].

Аналізуючи зусилля сільськогосподарської кооперації по підвищенню культури селянського рільництва, слід вказати на такий важливий її компонент як раціоналізм, всебічну

продуманість далеку від багатьох загальних, "всеохоплюючих" планів і починань, якими вже в добу НЕПу, особливо у другій половині 20-тих років, все більше починало повнитись радянське суспільство.

Діючи в умовах обмеженості фінансових можливостей сільськогосподарська кооперація кожен свою культурницьку акцію прораховувала на досягнення конкретного економічного ефекту. Буде він досягнутий чи ні. Запорукою доброго кінцевого результату було насамперед виконання всього ланцюга виробничо-технологічних заходів. Реалізація лише деяких із них дуже часто давала зовсім незначний ефект і лише компрометувала в очах селянства значення агрономічної науки, що в умовах тогочасної радянської дійсності не було рідкістю.

Для того, щоб запобігти цьому фахівці сільськогосподарської кооперації йшли по шляху концентрації економічних і організаційних зусиль на певних територіях чи в галузях. Цим самим вдавалося запобігти розпорошенню коштів та зусиль спеціалістів. Для цього вони розподілялись не рівномірно по Україні, окрузі чи районі, а концентрувались вибірково в окремих районах, селах чи земельних громадах, як правило там, де їх застосування приносило максимальну користь. Завдяки такій концентрації організаційних зусиль і матеріальних коштів тут проводились не окремі розрізнені заходи, а їх повний комплекс з урахуванням місцевих особливостей, із розрахунку на максимальний вплив на підвищення агрокультури та економіки обраного району. Від цього у виграші були всі. Зрозуміло, що насамперед користь мало селянство даної округи. Але не страждало, а навпаки вигравало й селянство територій не зачеплених цими заходами. Цьому сприяло насамперед те, що різке підвищення доходності селянських господарств цієї округи вело до такого ж збільшення податкових платежів державі в спеціальні фонди кооперативних організацій, що виступали організаторами цих заходів. Швидка і вагома віддача від цих заходів дозволяла сільськогосподарській кооперації так само комплексно і ефективно розширювати зону їх реалізації на все нові території.

Внаслідок проведення всіх цих заходів, ретельне комплексне обстеження якості селянського зерна проведене у 1927 р. на підставі вивчення численних зразків Державною Хлібною Інспекцією засвідчило, що здане на зсипні пункти зерно за останні два роки значно покращилося не лише за такими показниками як чистота від сміття, але і за однорідністю, чистотою від домішок іншого зерна та своїми біохімічними та пекарськими якостями [152, 12].

Культурно технічну роботу в галузі поліпшення культури травосіяння „Сільським господарем” було покладено також на меліоративний відділ. Однак, вона майже не вийшла з показової стадії. Всього на початок 1926/27 р. працювало 16 показових ділянок по вирощуванню елітного насіння конюшини, 11 з яких було закладено лише навесні 1927 р.. Щоправда у тому ж 1926/27 р. вперше почалося впровадження планових культурно-технічних заходів шляхом створення сортових полів засіяних імпортом насіннєвим матеріалом. Так імпортом насінням еспарцету було засіяно 30 ділянок площею 250 га. В цілому культурно-технічна робота в галузі вирощування багатолітніх трав гальмувалася через брак асигнувань з боку держави на цю вкрай потрібну для розвитку тваринництва роботу та браком серед агрономічного персоналу райсільгоспсоюзів відповідно підготовлених працівників. Зокрема, культуртехніки з організації багатолітнього травосіяння працювали лише у 5 союзах [153, 25].

Значне місце у діяльності сільськогосподарської кооперації займали її зусилля по підвищенню продуктивності вирощуваних селянськими господарствами цінних і прибуткових технічних культур.

Чільна увага в цьому напрямку приділялася насамперед розвитку такої перспективної галузі як тютюництво. Тому, поруч із роботою по розширенню обсягів виробництва, заготівлі та збуту тютюну, проводились широкі і різноманітні заходи по підвищенню його якості. Із цією метою "Сільським господарем" було створено 24 агрономічні ділянки при кооперативних союзах основної зони тютюносіяння: при Прилуцькому – 6, Ніжинському і Конотопському – 4, Роменському – 3, Лубенському, Кременчуцькому та Чернігівському – по 2 і при Черкаському – 1. На чолі агроперсоналу кожної агрономічної ділянки стояли агроном-фахівець та вчений консультант. Оскільки на початковому етапі роботи бракувало фахівців цієї специфічної галузі, сільськогосподарська кооперація організувала їх підготовку шляхом перекваліфікації учених агрономів. Невдовзі вже працювали агрономи і лише одна ділянка на Роменщині залишалась без спеціаліста з вищою агрономічною освітою.

Активно проводилась робота по практичному навчанню селян-плантаторів передовим заходам вирощування тютюну. З цією метою в 1925 р. сільськогосподарські кооперативні союзи заклали у селянських господарствах України 157 показових ділянки. 33 тютюнових відділи райсільгоспсоюзів на загальних сільськогосподарських виставках, безкоштовно розповсюдили 900 кг сортового насіння, яким можна було засіяти площу біля 5 тисяч десятин. З метою підвищення техніки обробітку землі, що призначалася під посів тютюну та забезпечення належного

обробітку посівів при спеціалізованих сільськогосподарських товариствах, які займались вирощуванням тютюну було організовано 11 прокатних пунктів фахового реманенту та машин

Спеціалістами тютюнового відділу "Сільського господаря", агрономічним персоналом агрономічних ділянок, агрономами –консультантами райсільгоспсоюзів широко практикувалась і така форма роботи як читання лекцій, бесіди, консультації по веденню тютюнництва тощо [154, 19]. Уся ця діяльність проводилася за добре продуманим планом затвердженим НКЗС, в якому узгоджувались усі напрямки. Фінансування чисельних і різноманітних заходів по підвищенню культури вирощування селянськими господарствами тютюну здійснювалося за рахунок коштів, отриманих сільськогосподарською кооперацією від продажу промисловістю заготовленою нею сировини. З цією метою всі ланки сільськогосподарської кооперації причетні до цієї справи: спеціальні сільськогосподарські товариства, райсільгоспсоюзи, тютюновий відділ "Сільського господаря" встановили спеціальний відсоток відрахувань на ці потреби. Із цих коштів лише у 1926/27 р. у розвиток справи підвищення культури селянського тютюнництва було вкладено 56,5 тис. руб. [154, 19].

Одночасно, безпосередньо „Сільський Господар”, організовав цілу низку агротехнічних заходів щодо поліпшення обробки посівів наддніпрянського жовтого тютюну. З цією ж метою на його кошти було закладено показові плантації та розповсюджено для засіву 1 тис. десятин чистосортowego насіння [154, 19].

Об’єми роботи у цьому напрямку були досить вагомими. Загалом лише в 1926/27 р. сільськогосподарська кооперація змогла відчутно поліпшити стан справ з підвищенням культури вирощування тютюну на більш ніж третині площ зайнятих під культурою тютюну. [155, 18].

З метою заохочення селянства більше зусиль докладати до підвищення культури вирощування тютюну 1 та 2 сортів, сільськогосподарська кооперація організувала ефективну систему доплати за здачу тютюнової сировини високої якості. Так, наприклад, Прилуцький союз встановив доплату у розмірі 45 коп. за пуд тютюну 1 сорту і 30 коп. за пуд 2 сорту. Загальна сума доплат у 1927 р. склала понад 100 тис. руб., що було неабиякою допомогою для підйому економіки селянських господарств зайнятих вирощуванням тютюну [156, 20].

Зазначені заходи дозволили сільськогосподарській кооперації здати Укрмахортрестові 1150 тис. пудів або 88% його виробничої програми, сировиною виключно високої якості перевиконавши план договору на поставку сировини високої якості на 125% [157,

57].

Активну діяльність сільськогосподарська кооперація проводила у напрямку підвищення культури вирощування такої цінної сільськогосподарської технічної культури як хміль. На збутово-заготівельному ринку хмелю „Сільський господар” виступив уперше у 1925/26 році. Вже цього року сільськогосподарській кооперації завдяки добрій організації роботи, вигідній для селян закупівельній політиці, виробничому авансуванню вдалося усунути більшість конкурентів-заготівельників, які працювали на ринку заготівлі хмелю.

Наступного 1926/27 господарського року площа під посівами хмелю у селянських господарствах зацікавлених у розширенні його виробництва внаслідок сприятливої для них цінової політики сільськогосподарської кооперації, досягла таких розмірів, що врожай з неї цілком покрити внутрішній попит. Наявність значних товарних лишків хмелю закономірно підняла перед сільськогосподарською кооперацією питання про реалізацію сировини за кордоном. У зв'язку із цим „Сільський господар” звернув особливу увагу на поліпшення якості продукції. Окрім економічних важелів, провідне місце у справі підвищення якості українського хмелю відводилось всебічній активізації агрономічної роботи, підвищення загальної культури вирощування хмелю починаючи від вибору площ під нього і закінчуючи умовами зберігання і транспортування.

Перш за все, було вдвічі збільшено кількість агрономів, що як консультанти працювали безпосередньо в спеціалізованих хмелярських товариствах. Із основних заходів сільськогосподарської кооперації слід виділити спеціально запроваджену кампанію по збору та сортуванню хмелю, організацію спеціальної пересувної лабораторії по визначенню якості продукції, посилення боротьби із шкідниками [157, 20].

Важливого значення в системі сільськогосподарської кооперації по підвищення рівня рільництва надавалося поліпшенню селянством обробітку посівів технічних культур. На середину 20-тих років більшість селянських господарств України обробляли свої посіви просапних культур традиційним способом – ручною прополкою. Такий обробіток потребував великих затрат часу й фізичної сили. Сільськогосподарська кооперація почала активно пропагувати раціональніші й ефективніші способи обробітку просапних культур, наприклад, кінними прополювачами. Разом із цим пропагувалася й удосконалена система вирощування просапних культур, дотримуючись якої селянські врожаї, наприклад, кукурудзи, можна було збільшити вдвічі – рання осіння оранка, належний передпосівний обробіток ґрунту навесні, уважний добір перевіреного насіння, густа, глибока

і своєчасна сівба, охорона сходів від шкідників, своєчасна проривка сходів, своєчасне сапання, добір посівного насіння з найкращих рослин ще у полі [158, 11].

Впровадження селянськими господарствами нових методів догляду за посівами, окрім підвищення врожайності, різко зменшувало затрати селянами робочого часу, який міг ефективно використовуватися ними в інших галузях їх господарств. Наприклад, при ручному обробітку один гектар кукурудзи потребував приблизно 27-31 робочий день, а при механічній сівбі, прополці, очищенні та молотьбі – лише 15 днів [158, 11].

Значно підвищувало врожайність сільськогосподарських культур своєчасне внесення мінеральних добрив. Традиційно українське селянство використовувало лише гній тваринного походження. Зацікавлені у підвищенні урожайності селянські господарства досить активно підвищували норми внесення добрив у ґрунт. Підвищення угноєння селянської ріллі можна прослідкувати на прикладі внесення добрив під посіви цукрового буряку. Так, з 1926 по 1928 р. воно зросло майже на 49% [159, 54]. Мінеральні ж добрива поширювались значно менше. За той же період внесення суперфосфату збільшилось лише до 2 млн. пудів, тоді як мінімальна потреба становила 13,5 млн. пудів [160, 27].

У справі підвищення врожайності й поліпшення якості сільськогосподарської продукції не менш важливого значення мала боротьба зі шкідниками культур. Слід підкреслити, що навіть наприкінці 20-тих років ця проблема залишалася досить актуальною. Так, у 1928 р. посіви цукрового буряку майже по всій Україні дуже постраждали від бурякової свинки. Так, наприклад, у зоні діяльності Черкаського окрсільгоспсоюзу загинуло 30,5% всього селянського посіву буряків [160, 29].

Сільськогосподарська кооперація, в цілому, та її спеціалізована система "Бурякоспілка" зокрема, у справі боротьби із шкідниками цукрових буряків окрім роз'яснювально-пропагандисткою роботи серед селянства активно розповсюджувала через мережу спеціальних буряківничих товариств різноманітні заходи боротьби із шкідниками. З цією метою у 1928 р. кооперацією було витрачено 7,3 тис. ц. малясу, 2,3 тис. ц. хлориду барію, 35,2 ц. паризької зелені.

Для організації та проведення боротьби зі шкідниками буряку на селянських посівах "Бурякоспілкою" було виділено зі складу кооперативного активу та підготовлено на відповідних курсах майже 4 тисячі уповноважених груповодів по боротьбі зі шкідниками, які не лише проводили безпосередньо роботу, але і навчали селян правильним прийомам боротьби з ними [159, 55].

Важливо зазначити, що робота сільськогосподарської кооперації з організації боротьби зі шкідниками

сільськогосподарських культур як технічних, так і зернових не була епізодичною, а мала систематичний добре продуманий характер. Так, 1927/28 р. „Сільський Господар” розповсюдив вже 480 т. формаліну і мідного купоросу [161, 14].

Слід підкреслити, що це було далеко не просте завдання. Відчутно давався взнаки низький рівень розвитку вітчизняної хімічної промисловості, внаслідок чого сільськогосподарська кооперація зіткнулася з їх гострою нестачею, а подекуди і з незадовільною якістю вітчизняних хімічних препаратів для боротьби із шкідниками. Тому нею було вжито ряд енергійних заходів для ввезення їх з-за кордону. Завдяки цьому, вже у березні 1926 р. обіжник „Сільського господаря” повідомляв, що селянство може вільно купити у союзах у достатній кількості імпортований формалін по ціні 60 копійок за кілограм. Крім цього, сільськогосподарська кооперація сприяла придбанню засобів боротьби із шкідниками надаючи для цього пільгові умови сплати – 50% готівкою а на 50% вартості засобу надавався кредит терміном на 2 місяці [160, 86].

Важливе місце у сільському господарстві лісостепу займало буряківництво. Для селянства цієї природнокліматичної зони України вирощування цукрових буряків було значно вигідніше, ніж вирощування інших технічних, чи злакових культур. Так, засів цукрових буряків був вдвічі прибутковішим, ніж пшениця, у 5 разів більше, ніж ячмінь, майже у 5 разів, ніж овес, і у 1,5 рази, ніж картопля. За день праці на буряківництві селянин отримував прибутку втричі більше, ніж при вирощуванні основної зернової культури селянських господарств – жита [162, 2].

Отже, вирощування буряку у сприятливих для цього зонах було надзвичайно прибутковим для селянства. Однак агрокультура селянського буряківництва перебувало на досить низькому рівні розвитку, головним чином через відсутність у господарствах вільних коштів, які можна було б пустити на вдосконалення цієї достатньо складної галузі аграрного виробництва.

Виходячи з цього сільськогосподарська кооперація розробила широку програму спрямовану на всебічний розвиток селянського цукрового буряківництва і, головне, підвищення врожайності цукрових буряків та вмісту в них цукру. З цією метою агрономічний персонал "Бурякоспілки" всіляко допомагав селянам максимально запровадити лущіння та зяблеву оранку під посіви цукрового буряку, скоротити засівний період та домогтися більш ранньої сівби культури, що давало вагому приросту врожаю та цукристості, домогтися максимального застосування бурякосіячами мінеральних добрив, організувати своєчасну проривку й перевірку сходів і, організувати боротьбу зі

шкідниками на селянських землях. Широка і дієва популяризація удосконалених методів вирощування цукрового буряку, яка до того ж супроводжувалась вагомою господарсько-економічною підтримкою дала суттєві позитивні результати. Так, зяблеву оранку під буряк у 1928 р. було проведено вже на 88,8% селянської бурякової площі проти 75% у 1927 р. [159, 52].

Важливу роботу сільськогосподарська кооперація проводила в справі кращого використання запасів природних кормів. Україна у 20-ті рр. ХХ ст. була недостатньо забезпечена природними сіножатями – на 100 десятин ріллі припадало лише 15 десятин луків. Але й на існуючих сіножатях урожайність трав залишалася на низькому рівні через слабку налагодженість культурного лукового господарства. Це зумовлювало загальну недостачу сіна для ведення молочно-м'ясного тваринництва, що у цей період почало особливо інтенсивно розвиватись. Нестача становила у різних районах України від 45 до 80% [9, 85].

Інтенсифікація луківництва вимагала кооперування зусиль селянства із використання потенційного фонду. Це було пов'язане, у першу чергу, із проведенням меліоративних робіт – осушенням боліт, заплав, закладка нових луків, тощо. Проте проведення масштабних меліоративних робіт вимагало великих грошових коштів, отримати які кооперація могла у першу чергу шляхом залучення довготермінових кредитів. Але в умовах їхньої відсутності широкий розвиток цієї роботи у 1921-1926 рр. відчутно гальмувався. [9, 87].

Враховуючи кормову кризу, сільськогосподарська кооперація звернулася до Наркомзему УСРР із пропозицією взяти в орендне користування весь як активний, так і потенційний луковий державний фонд для більш ефективного кооперативного використання та розвитку раціонального лукового господарства шляхом проведення широкого комплексу меліоративних робіт. Відповідну угоду між Нарком замом УСРР та „Сільським господарем” було укладено 12 листопада 1923 р. Згідно угоди оренди сільськогосподарська кооперація проводила на орендованих луках роботи по землеустрою, гідротехнічне та геоботанічне обстеження, складала проект меліорації, виробничий план і кошторис за погодженням органів Наркомзему [9, 85].

Держава за поданням "Сільського господаря" теж надала зі свого боку достатньо велику підтримку проведенню меліоративних робіт спеціальною сільськогосподарською кооперацією. Так, до постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 25 серпня 1926 р. „Про порядок розірвання угод оренди державного земельного майна місцевого значення”, згідно якої орендні угоди на землю, що повинні були передаватися селянам достроково

розривалися, було включено додаток, де вказувалося, що постанова не поширюється на орендні угоди, укладені із меліоративними товариствами та іншими кооперативними товариствами, які фактично займались меліоративними та агрикультурними роботами [163, 2; 164, 347].

Використання непридатних земель і боліт проводилося головним чином через створювані сільськогосподарськими райсоюзами спеціальні меліоративні товариства. Серед меліоративних робіт, що проводилися товариствами, перше місце займало осушення боліт та низьких луків [9, 87].

Слід підкреслити, що у створенні сільськогосподарською кооперацією меліоративних товариств для розвитку луківництва було зацікавлене селянство. Тому в організовані сільськогосподарськими союзами спеціальні меліоративні товариства охоче вступали селяни навколишніх сіл. Слід особливо підкреслити, що вони не просто записувалися в члени товариств, але й приймали в них активну роботу. Наприклад, у травні 1925 р. у місті Березань Київської округи до заснованого меліоративного товариства увійшло 1,5 тис. членів. Вже в перший сезон роботи з червня по вересень селяни разом викопали осушувальний рів глибиною 4 сажні й довжиною 5 верств [165, 36].

Практичне проведення меліоративних робіт та раціональне використання лукових масивів проводилися низовою мережею сільгоспкооперації. Для цього створювались спеціальні меліоративні та луківничі товариства, які організовано здійснювали цю роботу через своїх членів на підставі особистої участі кожного з них у спільній роботі. Для зручності використання окремих луків сільськогосподарські товариства організовували для цього спеціальні гуртки по експлуатації цього луку [9, 87].

У подальшому робота з організації культурного луківництва як спеціальних, так і універсальних сільськогосподарських товариств постійно вдосконалювалась як щодо обсягів, так і організації самої роботи.

Для координації роботи окремих меліоративних товариств збиралися їхні окружні з'їзди. Так, у Малинській окрузі подібний з'їзд відбувся ще у травні 1923 р. на якому були присутні представники 12 меліоративних товариств [166, 80].

Витрати сільськогосподарської кооперації на ведення організаційної та агрикультурної роботи у справі оренди та поліпшення якості луків покривалися за рахунок спеціальних внесків членів товариств та артілей, що користувалися луками й складалися з додаткової 10-відсоткової надбавки за орендну платню, встановлену земельними органами [9, 87].

„Сільський Господар” постійно переймався й поліпшенням стану селянського польового луківництва. Союз поставив собі за мету постачання держави сіном. Таке рішення було зумовлене успіхами орендованих сільськогосподарською кооперацією луків у Сумському та Лебединському повітах у 1922 р. За результатами вже першого року роботи вони змогли заготовити у двічі більше сіна, ніж інші орендатори [167, 52].

Великий внесок у справу налагодження ефективної роботи по кращому використанню надмірно зволжених земель мало створення при "Сільському господарю" спеціального бюро з меліорації. На перших порах свого існування меліоративне бюро „Сільського Господаря” розвивало головним чином інструкторську діяльність. Це було викликано насамперед тим, що практично налаштовані правління райсільгоспсоюзів спочатку досить недовіжливо ставилися до співпраці з невідомою для них організаційною структурою. Це засвідчує хоча б той факт, що безпосередньо до меліобюро до 1924 р. поступило лише 67 заяв на складення проекту меліорації [168, 29].

Кількість меліоративних товариств постійно збільшувалася: 203 у 1924 р., 704 у 1925 р. і 1300 у 1926 р. Поруч із ростом чисельності меліоративних товариств, збільшувалися і площі, на яких проводилися меліоративні роботи: 8,5 тис. дес. у 1924 р., 24 тис. дес. у 1925 р. і 64,4 тисячі десятин у 1926 р. [169, 15-16].

Найбільш масштабним заходом сільськогосподарської кооперації по меліорації було осушення болота площею 8500 дес. Прилуцьким райсільгоспсоюзом у 1923 р. Протягом року союзом було організовано у районі болота 3 спеціальних меліоративних товариства, які за короткий термін зуміли за рахунок пайових внесків сформувати виробничий капітал сумою понад 45 тис. руб. У 1924 р. було вже осушено більше 1 тис. десятин луків. З весни 1925 р. було розпочато закладку на осушеній площі культурного луку, який мав відзначитись значно більшою врожайністю, а головне, якістю лукових трав. Замість "кислого" сіна на цих же площах з'явилась можливість отримувати значно більш поживне "солодке" сіно. До того ж у кількості майже вдвоє більшій. Для вирощування насіння лукових трав та проведення дослідів, союзом у 1925 р. було організовано спеціальне дослідне зразкове лукове господарство на площі 100 десятин. Вже за першими результатами своєї роботи на кінець 1924 р. союз отримав додаткові заявки на осушення у різних місцях Прилуччини боліт на площі понад 17 тис. десятин [9, 87-88].

Окрім меліорації подібних великих заболочених масивів, низкою меліоративних та сільськогосподарських товариств проводилися менш масштабні, але теж ефективні осушування боліт та заболочених луків на Полтавщині та у північній частині

Харківщини [9, 88]. Так, у 1926 р. за участю „Сільського господаря” було осушено понад 90 тисяч десятин боліт [170, 37].

Всього до жовтня 1927 р. на меліоративні роботи кооперацією було витрачено 1 104 тис. руб. [171, 42].

Натомість зрошення, закріплення пісків, ярів тощо сільськогосподарською кооперацією проводилися відносно мало. Лише на півдні, в степовій зоні, здійснювалися незначні спроби, які однак суттєвого народногосподарського значення не мали [9, 88].

На налагодження лісо-ярусних робіт та лісонасадження на пісках і невдобах сільськогосподарська кооперація звернула увагу вже у 1927/28 рр. [172, 15]. Для цього почали створювалися спеціальні лісо-пісчані та лісо-ярусні товариства. На кінець року ними було закріплено піски на площі 40 тис. га [160, 75]. До кінця 1929 р. на Україні їх налічувалося лише 100 [167, 2]. Більшість з них (60%) продовжували однак займатися більш перспективним осушуванням боліт [168, XX].

Отже, головні заходи сільськогосподарської кооперації у галузі рільництва були спрямовані на заміну селянського насіння злакових і технічних культур на високопородні сорти. Це, а також заходи по меліорації, поширенню добрив дало змогу підняти на якісно новий рівень селянське рільництво.

РОЗДІЛ IV

Культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації

4.1. Освітні та пропагандистські заходи з розповсюдження сільськогосподарських знань

Українська сільськогосподарська кооперація завжди розглядала проблему підвищення культурно-освітнього рівня селянства як одне із невідкладних завдань.

Виходячи із свого бачення подальших шляхів формування соціалістичного ладу на роботу на сільськогосподарської кооперації в цьому напрямку покладалися й значні надії радянської влади. На думку тогочасного партійно-радянського керівництва, вона повинна була відіграти провідну роль у справі підвищення продуктивності сільського господарства. Так, у своєму виступі на Всесоюзному кооперативному з'їзді у 1925 р. голова Раднаркому СРСР О. Риков підкреслив, що сільськогосподарська кооперація розглядається радянською владою як одна із невід'ємних складових соціалістичного суспільства. Він також наголосив, що для побудови соціалізму необхідна участь кооперації у піднесенні освіченості й розвитку культури на селі [173, 49].

Започаткована ще на перших порах діяльності сільськогосподарської кооперації України протягом 20-х рр. її культурно-освітня робота серед селянства досить швидко набула широкої масштабності та добре організованих форм.

Очолювало цю роботу Центральне правління Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації "Сільський господар". При його організаційному відділі функціонував невеликий за чисельністю, але дієвий культосвітній підвідділ, у якому на жовтень 1926 р. працювало 6 осіб: завідуючий підвідділом, редактор журналу „Сільський господар”, інструктор, секретар журналіст, інструктор-експедитор і завідуючий книгозбіркою [174, 61]. Вони визначали основні завдання і напрямки культурно-освітньої діяльності сільськогосподарської кооперації як на всеукраїнському рівні, так і на місцях, допомагаючи райсільгоспсоюзам та низовим товариствам плануванням та інструктуванням, надсилали їм літературу, узагальнювали і рекомендували дієві форми і методи роботи.

Робота підвідділу полягала також у виданні дуже популярного серед селянства фахового журналу сільськогосподарської кооперації "Сільський господар" (пізніше "Коопероване село" та "Кооперована громада") в організації підготовки та перепідготовці інструкторів райсільгоспсоюзів, у проведенні з'їздів, нарад, у розробці та обговоренні планів і

програм роботи кооперативних навчальних закладів (Київського кооперативного інституту, Полтавського агрокооперативного технікуму й Білоцерківського сільськогосподарського технікуму), шкіл кооперативної грамоти при райсільгоспсоюзах, кооперативних гуртків. Працівники підвідділу брали також активну участь у роботі засідань спеціальних кооперативних комісій, які у 20-ті роки працювали практично при всіх радянських установах та організаціях зверху до низу. Особливо масштабною була робота кооперативних комісій при Народному Комісаріаті освіти, Народному комісаріаті земельних справ, ВУКС, ВЦРПС.

У кінці 1926 р. підвідділ зібрав спеціальну нараду з питань поєднання культурно-освітньої роботи сільськогосподарської кредитної кооперації й сільськогосподарських шкіл та організував соціальну комісію для вивчення умов стажування та практики студентів, що закінчують кооперативні вузи та йдуть на роботу до райсільгоспсоюзів. Враховуючи важливість роботи по формуванню мережі сільськогосподарського кооперативного кредиту для осіб, що бажали працювати на організаційній роботі у системі сільськогосподарської кредитної кооперації, ця комісія організовувала іспити з метою відібрати для апарату кредитних райсільгосп союзів найкращих фахівців [174, 61-62].

Із кінця 1926 р. структура культурно-освітнього апарату сільськогосподарської кооперації набрала більш доцільних форм, що дозволило надати роботі більшого розмаху та організованості. З цією метою правління „Сільський господар” видало спеціальну директиву, згідно якої райсільгоспсоюзи мусили увести у свої штатні розписи спеціальну посаду інструктора-культурника. На виконання директиви 23 райсільгоспсоюзу негайно виділили окремих інструкторів-культурників, а 6 райсільгоспсоюзів поклали їхні функції на окремих співробітників шляхом сполучення їх із іншими обов'язками. Враховуючи відповідальний характер роботи і відсутність належно підготовлених працівників 12 райсільгоспсоюзів для того, щоб культурно-освітня робота набрала достатньої чіткості і ефективності направила з цією метою на навчання кандидатів на цю посаду [174, 64].

Щодо сільськогосподарських кооперативних товариств, то на початковому етапі завдання по проведенню культурно-освітньої роботи було покладено на визначених для цього членів правління. Інструктори-культурники в райсільгоспсоюзах і окремі члени правління в товариствах планували культурно-освітню роботу і керували нею.

Це, однак, не означає, що проведення культурно-освітньої роботи було покладено виключно на їх плечі. Практично ця

робота здійснювалась через залучення всього, без виключення, інструкторського та агрономічного апарату райсільгоспсоюзів та кооперативних товариств.

Сільськогосподарські кооперативні товариства проводили культурно-освітню роботу в повному порозумінні з іншими культурно-освітніми установами на селі та агрономічними працівниками кооперативних і державних земельних органів.

Разом із тим, варто зауважити, що через перевантаження кооперативного апарату поточними операційними завданнями, а також і через певну недооцінку важливості культурно-освітньої роботи серед селянства на перших етапах роботи, їй приділялося загалом недостатньо уваги [175, 39]. Однак, це не завадило їй розвиватись і набирати більшого розмаху й змістовності.

З початку 1925 р. у реалізації завдань культурно-освітньої роботи сільськогосподарською кооперацією було взято курс на більш тісну співпрацю з сільбудами та хатами-читальнями, які на той час були основними осередками й культурної роботи на селі. Починати доводилось з малого, згідно даних за 1925/26 рр., сільськогосподарські кооперативні товариства брали участь у роботі лише 10,8% сільбудів та 8,6% хат-читалень. Решта культурних закладів на селі з культурно-освітніми заходами сільськогосподарської кооперації свою роботу ще не координувала. [153, 17].

Однак з часом цей недолік став виправлятися. Так, вже у 1925/26 р. найтісніший зв'язок із хатами-читальнями та сільбудами установили сільськогосподарські кооперативні товариства Дніпропетровського райсільгоспсоюзу. Протягом господарського року 11 сільгосптовариств спільно з сільбудами влаштували зимові кооперативні курси, 10 сільгосптовариств надали на розвиток сільбудів та хат-читалень 1460 руб., 2 сільгосптовариства встановили у їхніх приміщеннях радіоприймачі, 2 сільгосптовариства асигнували на будівництво нових приміщень сільбудів 1270 руб., 19 сільгосптовариств виділили 592 руб. на влаштування та поповнення бібліотек, хат-читалень, 36 сільгосптовариств виділили 583 руб. на проведення тих чи інших святкових заходів при сільбудах [176, 82].

Взаємодія сільськогосподарської кооперації з сільбудами та хатами-читальнями поступово набувала характеру тісної повсякденної співпраці, яка виявлялася у їхньому фінансуванні сільських закладів культури, утворенні при них кооперативних куточків та гуртків, бібліотек, читанні у їхніх приміщеннях лекцій на сільськогосподарську та кооперативну тематику, проведення вечорів запитань і відповідей, організації зустрічей, консультацій, бесід з лікарями, тощо.

Починаючи з середини 20-тих років, переломним став 1925/26 господарський рік. Культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації набула чіткої форми та змісту. Головними її напрямками стали: масова робота серед селянства як кооперативного, так і некооперативного, поглиблена робота (або робота з активом), підготовка та перепідготовка кооперативного апарату та розповсюдження кооперативної літератури (книг, газет, журналів).

Особливе значення надавалося масовій роботі серед широких верств селянства. Найбільш поширеними формами роботи яка збирала чисельну зацікавлену аудиторію були лекції, влаштування свят, вечірок, вистав тощо. Слід підкреслити, що даний хронологічний період діяльності сільськогосподарської кооперації повністю збігався у часі з розквітом політики українізації, яку в українському селі сприймали, враховуючи гучні й багато в чому щирі заяви найвідоміших діячів українського партійно-радянського керівництва (принаймні таких як М. Скрипник, Г. Петровський) як остаточно обраний шлях розвитку українського радянського суспільства, якому не буде вороття. Тому у репертуарі цих лекцій, свят, бесід, вистав, вечірок обійшов проблеми не лише суто фахово-професійні, тобто ті, що безпосередньо торкались сільського господарства, але й культурно-духовного життя українського селянства. Так, за фінансової підтримки сільгоспкооперації чисельні сільські драматичні гуртки, які існували практично в кожному селі ставили п'єси класичного українського репертуару. Хорові колективи за допомогою оточених сільгоспкооперацією професійних музикантів розучували і на високому рівні виконували складні хорові твори. Проводились вечори пам'яті відомих українських художників, поетів. Ще раз зазначимо, що ця робота проводилась не лише серед членів сільськогосподарських кооперативних товариств, а охоплювала і некоопероване селянство. Тобто масова робота була ще й агітацією у селянському середовищі до вступу нових членів до сільськогосподарської кооперації. Безперечно, що цими заходами можна було охопити максимально велику кількість сільського населення.

Масовість і дієвість культурно-освітніх заходів, що проводились сільськогосподарською кооперацією викликала велику пересторогу партійних та репресивних органів про що прямо йшлося в чисельних закритих документах владної верхівки. Цю острогоу живили два моменти. З одного боку ширो народний, справді український характер цих зібрань, де про завдання соціалістичного будівництва якщо і згадували, то цілком реалістично, розуміючи під цим насамперед практичні

завдання розбудови економіки країни. Цілком зрозуміло, що враховуючи місце і аудиторію (майже виключно селянство) мова при цьому йшла насамперед про проблеми розвитку сільського господарства, а не промисловості. Адже це були не схоластичні пропагандистські заходи загального характеру до яких так звикли партійні лідери того часу, з їх неодмінним "глобалізмом" і закликами до вирішення справ "у всесвітньому масштабі". Масові заходи сільськогосподарської кооперації у повній відповідності з практичними принципами її функціонування були насамперед націлені на виконання цілком конкретних, практично-господарських завдань заради яких вони і проводились. Тож цілком зрозуміло їх "аполітичність" яка стала справжньою "притчею во язицях" в інформаціях, повідомленнях, оглядах місцевих органів ДПУ до ЦК КП (б)У. Слід однак зазначити, що звично-прохідні звинувачення в "куркульсько-петлюрівському" характері культурно-масових заходів сільськогосподарської кооперації відображали одну із причин мало прихованої ворожості до неї з боку владної верхівки партійних та репресивних органів.

Не меншу настороженість викликав саме успішний характер заходів, які вона провадила і насамперед їх масовість. Саме ця обставина, масовість, найбільше непокоїла владних функціонерів. Непокоїла насамперед тому, що різюче відтіняла штучний, заорганізований, та все ж незважаючи на всі старання влади дуже кволий, політично відверто анемічний характер малолюдних зібрань на яких виступали штатні, ідеологічні пропагандисти. Втомлене безкінечними пропагандистськими кампаніями селянство просто ігнорувало такі пустопорожні заходи.

Найбільш чисельними й масовими заходами сільськогосподарської кооперації були лекції. Їхня кількість постійно збільшувалася. Зростала не лише кількість товариств, що проводили лекції, але й загальна кількість лекцій. Так, якщо у 1924/25 р. одне товариство провело у середньому 5 лекцій, то наступного 1926/27 р. вже 8,2. Також збільшилася кількість лекцій, які проводила союзна ланка сільськогосподарської кооперації. За той же період пересічний райсільгоспсоюз збільшив кількість проведених ним лекційних заходів з 168 до 294 [153, 17].

Зрозуміло, що сільськогосподарськими товариствами окремих кооперативних союзів лекційна робота проводилась на різному рівні. Цікаво, що ставлення сільськогосподарських кооперативних товариств до лекційної роботи суттєво різнилося залежно від географічного регіону. Про це свідчать матеріали наступної таблиці.

Таблиця 4.1.1.

Лекційна робота кооперативних союзів України у 1925-26 р. [176, 83]*.

Регіон	Кількість союзів, щодо яких існують відомості	Відсоток товариств, що влаштовували лекції	Проведено лекцій, пересічно на один союз
Полісся	7	13,3	71,6
Правобережжя	7	19,6	308,0
Лівобережжя	13	33,4	192,1
Степ	17	18,5	59,5
В середньому по Україні	44	23,7	167,8

*Таблиця складена за: Зарудний С. Культурно-освітня робота с.-г. кооперації 1925-26 року // Коопероване село. – 1927. – №13. – С. 83.

Матеріали вищенаведеної таблиці переконливо свідчать, що найкраще лекційна робота була налагоджена кооперацією Правобережжя. Товариства інших регіонів України значно менше приділяли уваги цьому виду масової роботи. Натомість на Лівобережжі лекційну роботу проводила більша кількість союзів, ніж у інших регіонах. Існування таких показників залежало перш за все від переваги в окремих регіонах тих чи інших спеціалізованих кооперативних союзів. Так, на Правобережжі міцною була буряківнича кооперація, активісти якої вживали енергійних заходів щодо широкого розвитку культурно-освітньої кооперативної роботи серед широких верств навколишнього селянства. Так, 1926/27 р. системою буряківничої кооперації було влаштовано 10336 лекцій або по 500 лекцій на один союз. Для порівняння можна, наприклад, привести показники роботи скотарсько-молочної кооперації. Згідно звітів за 1926/27 р., її союзами було влаштовано лише 2624 лекцій [153, 17].

Цікавою і дієвою формою роботи "Бурякоспілки" було облаштування при спеціалізованих буряківничих товариствах

добре обладнаних агрокабінетів. Їх облаштування вимагало досить значних витрат, однак правління товариств не жаліли на них коштів, оскільки дивлячись наперед добре знали, що ці витрати неодмінно окупляться вагомою прибавкою врожаїв та цукристості коренів, а отже і доходів селян-кооператорів, що в кінцевому разі позитивно впливало і на економічний стан самих товариств. На осінь 1928 р. при спеціалізованих буряківничих товариствах працювало вже 235 добре, не для "галочки" обладнаних агро кабінетів при яких постійно чергували підготовлені агро працівники. Про їх обладнання свідчать такі дані. Вони мали 221 діапроектор та 36,4 тис. діапозитивів для них. Книжковий фонд становив 32 тис. примірників спеціальної літератури, тобто майже по 150 примірників на 1 кабінет. Вони були обладнані також 3 тис. колекціями та моделями, мали 3,5 тис. картограм та діаграм [151, 67].

Слід підкреслити, що їх фахівці бачили своїм завданням не лише розповісти селянам про новітні досягнення агрономічної науки, але й добитися того, щоб кожен господар твердо засвоїв конкретні практичні прийоми роботи. Тому ще одним напрямком піднесення культури сільськогосподарського виробництва стала наочна передача селянам навичок ефективного догляду за посівами. З цією метою вже восени 1927 р. в системі "Бурякоспілки" було закладено 957 колективних дослідів на предмет виявлення більш раціональних систем вирощування цукристих. У наступному 1928 р. їх кількість збільшилась до 1031. Поряд із проведенням порівняльних дослідів агрокабінети організовували зразкові ділянки, де кожна технологічна операція починаючи від осінньої оранки і кінчаючи буртуванням та транспортуванням буряків вже наступної осені проводилась найбільш доцільним способом [151, 57].

Варто при цьому зазначити, що зона активної діяльності спеціальної системи цукробуряківничої кооперації "Бурякоспілка" – Правобережжя прямо накладалась на територію, яка в добу української революції (1917-1921 рр.) була основною опорою Української народної республіки. Селянство цієї місцевості, де живі були традиції козаччини, великого Кобзаря, про що прямо свідчить його набагато енергійніша, порівняно з іншими регіонами, участь у національно-демократичній боротьбі, особливо цікавилось всяким живим не заформалізованим звертанням до них. Подальші позитивні зрушення у розвитку культурно-освітньої роботи від агітаційних до практичних заходів сталися у 1927/28 рр. Так, у порівнянні із попереднім роком, значно зросло проведення сільськогосподарських та кооперативних виставок, зріст на 128%, екскурсій – на 710%, проведення кооперативних свят – на 234%.

Із другої половини 20-х рр. сільськогосподарська кооперація почала досить швидкими темпами розвивати використання таких нових і ефективних форм культурно-освітньої роботи як радіо та кіно. Слід зазначити, що поза нею інші суб'єкти культурно-освітньої роботи навіть в кінці 20-х рр. ці засоби використовувались досить рідко, а якщо і використовували, то недостатньо ефективно. Сільськогосподарська кооперація, як правило союзного рівня (друга ланка кооперативних об'єднань) влаштовувала радіотрансляційні пункти, пересувні кіноустановки, „Сільського Господаря”. Керівники та фахівці Центрального правління часто читали лекції та доповіді по радіо.

На перших етапах розвитку у порівнянні з лекціями, вечірок, вистав і свят кооперативні сільськогосподарські товариства проводили дещо менше. Адже для їхньої організації необхідні були не лише придатні приміщення, обладнання, костюми, атрибути тощо, але й спеціально підготовлені кадри, яких на той час на селі ще бракувало. Загалом по Україні, наприклад у 1925/26р., у середньому на один союз було проведено 85 виставок та 42 екскурсій (на Лівобережжі відповідно 56 і 32, на Поліссі – 12 і 9 і у Степу – 2 і 0). Вечірки влаштовували лише 3, 9% союзів України., вистави – 6,5%, свят – 29,45% товариств. По районах найбільший відсоток товариств, що влаштовували ці культурно-масові заходи, був знову ж таки на Правобережжі та на Лівобережжі [176, 83]. Отже, загалом масова робота значно краще була організована у районах, які традиційно відзначались більш високим рівнем суспільно-політичної свідомості селянства, що і знаходило своє відображення у його підвищеній громадській активності.

У ряду вищеназваних заходів кількісно виділялися дуже популярні на той час серед селянства сільськогосподарські та кооперативні виставки. У цілому, за своїм характером та організацією вони були дуже живими, яскравими і нагадували якесь феєричне народне дійство, в якому поряд із демонстрацією племінних тварин, добірних снопів жита і пшениці, меду, породистих курей, гусей та індиків, велетенських гарбузів та цукрових коренів знаходилося місце і для конкурсів пісні, танцю. Демонстрували свої вироби сільські ремісники, виставляючи гончарні вироби, барвисті килими, інші предмети домашнього вжитку. Разом із тим, слід зазначити, що їхнє проведення вирізнялося і якісним показником у плані ефективності популяризації кооперативного руху й підвищення продуктивності селянських господарств.

В силу цілого ряду причин, у цілому, селянство залишалося ще досить консервативним у ставленні до способів ведення сільськогосподарського виробництва. Виходячи з цього фахівці

сільськогосподарської кооперації прагнули покласти на виставки завдання довести переваги тих чи інших нових методів обробітку ґрунту, догляду за худобою переробки сільськогосподарської сировини тощо. Крім того, культурно-освітня робота у формі виставок поєднувалася із громадсько-політичним вихованням селянства. Демонстрація досягнень сільського господарства й промисловості, зокрема сільськогосподарського машинобудування показувала нові, більш прогресивні способи ведення господарства, а отже швидкого і реального підвищення добробуту селянства не через міфічну "світову революцію", а внаслідок цілком доступного, реального підвищення рівня культури господарювання.

Виходячи з цього, кооперативні організації другого рівня, райсільгоспсоюзи організовували не лише виставки, а йшли далі. Цілий ряд райсільгоспсоюзів почав – засновувати кооперативні музеї, які на відміну від епізодичних виставок працювали б постійно. Малось на увазі, що коли виставка концентрувала увагу селянина переважно на його власних інтересах, музеї скеровували б його увагу на проблеми розвитку сільського господарства усього району, на його найбільш перспективні галузі.

Крім того, виставки мали переважно агітаційний характер, музеї ж мали вести більш поглиблену організаційно-наукову роботу. Слід спеціально зазначити, що при організації цієї роботи сільськогосподарська кооперація ніяким чином не ставала у свідому політичну опозицію радянській владі. Навпаки, вона приділяла достатньо уваги висвітленню заходів радянського уряду щодо розвитку сільського господарства, які, слід це врахувати, мали на той час цілком позитивний характер. Отже, музеї були найкращими способами агрономічної пропаганди. Враховуючи це, не лише кооперативні, але і радянські та партійні органи при проведенні різноманітних з'їздів, нарад, курсів, зльотів організовували екскурсії. Кооперативні музеї охоче відвідували і навколишні селяни, які приїжджали на базари, ярмарки чи просто у своїх справах до міста [174, 54].

Поглиблена робота проводилась керівними органами сільськогосподарської кооперації з кооперативним активом. Форми цієї роботи були самі різні. Великого поширення у повсякденній практиці набули, в силу їх ефективного впливу на стан справ, кооперативні та сільськогосподарські гуртки. Крім того, при кожному сільськогосподарському товаристві було облаштовано кооперативні спеціальні кімнати чи принаймні куточки.

Причина організації й широкої популярності серед селян кооперативних та сільськогосподарських гуртків полягала

насамперед у тому, що організованих державою сільськогосподарських шкіл для селянства було ще надто замало – лише 1-2 на округу. Крім того, ці школи існували в основному для освітньої підготовки молоді, а не старшого покоління.

Інша причина полягала у тому, що сільськогосподарська кооперація добре бачила і той факт, що не зважаючи на її зусилля у цілому в сільському господарстві було задіяні все ж обмаль кваліфікованих агрономів, які могли б своєчасно навчити селян поліпшеним методам ведення сільського господарства. На поширення спеціальної літератури, фахових журналів, листівок тощо покладатися було теж передчасно, адже багато селян були ще просто неписьменними [177, 21].

Вихід із цього становища сільськогосподарська кооперація частково вбачала в організації чисельної мережі гуртків, які мали допомогти селянству влаштувати їхнє господарство на раціональнішій основі.

Сільськогосподарські та кооперативні гуртки склалися переважно із декількох зацікавлених селян. Кожен гурток мав власний статут, обов'язковий для всіх членів. Як правило, робота гуртків скеровувалась у практичну площину. Тому вони створювались при сільськогосподарських кооперативних товариствах, так як ті могли професійно скерувати їхню діяльність, допомогти не лише організаційно, але й матеріально, наприклад виділити дослідні ділянки [177, 22].

У 1925/26 р. на селі почало діяти 480 кооперативних гуртків у яких нараховувалося майже 6 тисяч слухачів. Вже наступного 1926/27 господарського року, оскільки, що цілком зрозуміло, гуртки найбільш активно працювали в осінньо-зимовий період, широкого розповсюдження набувають єдині загально кооперативні школи кооперативної грамоти. Протягом року в Україні було відкрито 149 шкіл, у яких навчалося більш ніж 5 тисяч слухачів. На думку радянського керівництва республіки, які всіляко підтримували ідею їх організації, вони були досконалішою формою роботи із селянством, а тому поступово почали витісняти гуртки.

Хоча слід зазначити, що мова про закриття сільськогосподарських кооперативних гуртків не йшла – уповільнилися лише темпи збільшення їхньої чисельності. Так, 1926/27 р. на селі нараховувалося вже 807 гуртків із 13,4 тисячами слухачів. Однак кооперативні школи чисельно перевищили гуртки як за загальною кількістю, так і чисельністю у них слухачів. Вже у 1927 р. в українських селах працювало 1140 шкіл із 22 тисячами слухачів та 1160 гуртків із 11 тисячами слухачів [178, 66].

Кооперативні школи відразу почали функціонувати за єдиною загально кооперативною навчальною програмою. Однак, через те, що їхню організацію та матеріально-технічне забезпечення було покладено на споживчу кооперацію, в ній викладалися дисципліни переважно, загально кооперативного характеру, відносно менше пов'язані із специфікою діяльності саме сільськогосподарського напрямку кооперативної роботи. Так, за даними 193 шкіл у їхньому складі було 61,2% активістів споживчої кооперації, в той час як представників сільськогосподарської кооперації – 31,2%, кустарної – 4,4% та 3, 2% інших видів кооперації. Слід зазначити, що вже в перший рік їх роботи селянство постійно ставило питання про недоречність такого штучного спрямування напрямку діяльності кооперативних шкіл. У перспективі бачилася організація єдиної кооперативної школи, яка відбивала б насамперед потребу в набутті знань у сфері виробництва, а не кооперативного обігу товарів [178, 67].

Разом із тим, у середовищі працівників системи сільськогосподарської кооперації серед селян-членів сільськогосподарських товариств висловлювалися думки щодо необхідності відокремлення й впровадження замість шкіл загально кооперативної грамоти зимових сільськогосподарських шкіл та сільськогосподарських гуртків. Подібні настрої були обґрунтовані перш за все тим, що сільськогосподарська кооперація більш активно прилучалася до роботи всіх закладів кооперативної освіти освіти. Так, у 1926/27 р. вона формувала контингент слухачів 47% усієї кількості кооперативних гуртків і шкіл, а у 1927/28 р. вже майже 54% [178, 67].

Безумовно слід рахуватись з тим, що і сільськогосподарські школи і сільськогосподарські гуртки мали переважно агровиробничий ухил і не давали селянству системи загальних знань щодо організації сільського господарства в цілому на кооперативних засадах (мається на увазі кооперативна концепція, а не її псевдо – кооперативна "колективістська модель"). Натомість школи кооперативної грамоти були розраховані, в першу чергу, на кооперативний актив і ставили за мету виховати із селянина кооператора-активіста. На той час лише школи кооперативної грамоти могли дати селянству увесь комплекс громадсько-економічних знань, уяву про усю різноманітність кооперативного будівництва на селі.

Необхідно також відзначити, що більшість членів сільськогосподарських гуртків складали чоловіки старшого віку, тобто господарі двору, які безпосередньо вели його виробничі процеси. Молодь мало цікавилася роботою цих закладів, складаючи серед гуртківців лише 15%. Також варто підкреслити,

що основу членської маси складали незаможники (45%), які прагнули розбудувати свої господарств, тоді як середняків було 37% і заможних лише 1,2% (4% становили жителі села, що не займалися сільським господарством) [179, 17].

Для залучення до кооперативної роботи жінок, які власне не мали прямого організаційного відношення до сільськогосподарської кооперації, оскільки не очолювали селянські господарства, а з середини 20-тих років розміри пайових внесків визначались не з фізичних членів, а виходячи із розміру господарства. Для них організовувалися спеціальні навчальні заклади. Зокрема, райсільгоспсоюзи та великі сільськогосподарські кооперативні товариства, насамперед кредитні та спеціальні організовували кооперативні школи крою та шиття, у яких викладалися не лише суто технічні дисципліни, але й давалися початкові кооперативні знання. Восени 1928 р. у системі "Сільського господаря" було відкрито на селі понад 400 шкіл крою та шиття, розрахованих на 12 тисяч учнів [178, 69].

Культурно-освітній відділ „Сільського Господаря” покладав особливі надії на широкий розвиток системи кооперативних зимових шкіл на селі. Зимові школи розглядалися керівництвом української сільськогосподарської кооперації насамперед, як справжні культурно-громадські осередки, з якими не могли конкурувати сільбуди і хати-читальні. Зимова школа, як зазначив на Першій всеукраїнській конференції зимових селянських сільськогосподарських шкіл завідувач Гусаківської школи, що на Уманщині, В. Шкварчук, скупчує біля себе не тільки гарних господарів, а й утворює громадський актив, що за ним іде все село. [180, 86].

Зауважимо, як це вже зазначалось, що саме цього і боялося партійно-радянське керівництво, не безпідставно вважаючи, що виважена, вільна від надуманої політичної риторики атмосфера цих шкіл (на відміну від шкіл партійно-радянського активу) здатна за короткий час суттєво вплинути на суспільно-політичні настрої селянства. Це стало причиною того, що у багатьох місцях органи влади з різних надуманих причин фактично почали гальмувати їх створення. Тому на 1 січня 1927 р. в Україні налічувалося лише 137 зимових шкіл, у яких навчалися 6 тис. осіб. Разом із тим, у 12 округах шкіл не існувало зовсім, а в багатьох їх було недостатньо [180, 86].

Зимові школи займалися не лише навчанням селянства, але й проводили активну господарську діяльність. Так, Гусаківською школою було закладено молочарську артіль та бджолярське товариство. Утворене, з ініціативи школи, тваринницьке товариство сприяло поліпшенню скотарства шляхом розведення породистих свиней та птахівництва через поширення породистих

курей. Школа пропагувала та допомогла організаційно ввести сівозміну на селянських полях агрономічно виважену сівозміну. Крім того, школа мала відкриту для всіх селян бібліотеку, яка мала 600 книжок та виписувала декілька найменувань газет і часописів [180, 86].

Зимова сільськогосподарська школа у селі Старий Мерчик на Харківщині всього за 3 роки передала населенню за значно зниженими проти ринкових цінами 3,5 тис. пудів сортового насінневого матеріалу та очистила на власних машинах 3,4 тис. пудів сортового насіння, провела злучку 40 голів селянської худоби, займалася організацією боротьби зі шкідниками зернових культур (клопом черепашкою, луковим метеликом), землевпорядкуванням тощо, а також провела 400 лекцій для селян не лише власного, але і довколишніх сіл, понад пів сотні різноманітних лекцій на сільськогосподарську та кооперативно-економічну тематику. [181, 53].

Зрозуміло, що слухачами зимових сільськогосподарських шкіл були переважно члени сільськогосподарських кооперативних товариств. Проте не завжди. Так, наприклад, Махаринецька школа на Бердичівщині складалася на 25% із селян-кооператорів. [180, 86]. Однак, навіть відносно незначна, до загального числа слухачів, участь активістів сільськогосподарської кооперації у діяльності зимових шкіл сприяла розвитку кооперативного руху головним чином тим, що проведена ними серед слухачів кооперативна пропаганда підкріплена реальними прикладами корисності для економіки селянського господарства участі у роботі сільськогосподарської кооперації швидко збільшувала кількість членів товариств. Насамперед спеціальних їх видів: тваринницько-молочарської, буряківничої, плодоовочевої, насінневої. Адже робота в цих галузях сільськогосподарського виробництва була високо прибутковою, але водночас потребувала доброї фахової підготовки, цілком конкретних спеціальних знань, без яких годі було б сподіватись, особливо вчорашньому незаможникові який раніше не мав у своєму господарстві даної інтенсивної галузі, добитись високих економічних результатів. Наприклад, завдяки проведенню такої роботи, чисельність членів Мар'янівського сільськогосподарського кредитного товариства на Конотопщині збільшилась лише протягом 1927 календарного року на кілька сот осіб, за що товариство надало школі у вигляді кооперативної премії 300 пудів посівного матеріалу [180, 87].

Завдяки цьому, зимові школи користувалися серед селянства значною популярністю. Їхні слухачі часто обиралися односельцями до кооперативних органів керування й контролю, правлінь, наддорадчих рад, ревізійних комісій сільських рад

тощо. Школи притягували до себе не лише старше покоління, але й молодь, яка прагнула стати грамотними господарями. Відомі також приклади, коли слухачами окремих шкіл були виключно жінки. Як правило, "жіночі" школи працювали у системі спеціальної птахівничої кооперації "Кооптах", яка в силу специфіки своєї роботи активно залучала до членства саме жінок-селянок.[180, 87].

Але в цілому сільськогосподарська кооперація була все ж не досить міцно пов'язана із роботою зимових шкіл. Її активісти брали активну участь у роботі лише 4,6% зимових шкіл [153, 17]. Виділявся в кращий бік лише Мелітопольський союз скотарсько-молочарської кооперації, який виявив інтерес до широкого фінансування зимових селянських шкіл. Головною причиною недостатньої уваги кооперативних райсільгоспсоюзів до такого виду роботи, був не так дефіцит вільних грошових коштів, як нав'язувана їм керівництву органами влади упереджена точка зору, що школами має займатися виключно Народний Комісаріат освіти [180, 87].

Значне місце у системі культурно-освітньої діяльності кооперації посідала фахова перепідготовка кооперативного апарату. Вважалася за потрібне, щоб навіть апарат низових сільськогосподарських кооперативних товариств, як керівний, особливо, так і технічний, не кажучи вже про штатних працівників райсільгоспсоюзів, особливо проходив перекваліфікацію на курсах принаймні кожні 3 роки [176, 80]. Ставлячи досить високі вимоги до підвищення кваліфікації кадрів, „Сільський господар” керувався у першу чергу швидкими темпами розвитку сільського господарства. Збільшення рільної площі, поступове поширення механізації виробничих процесів, підвищення врожайності зернових і технічних культур, розвиток скотарства, будівництво підприємств по переробці сільськогосподарської продукції вимагали від спеціалістів не лише поглиблення своїх знань, але й вивчення останніх досягнень у галузі агрономічної науки і техніки.

Для значної частини агроспеціалістів складнощі підвищення фахової кваліфікації полягали у низькому рівні їхньої початкової освіти та переобтяженість роботою у весняно-літній період польових робіт (агрономові сільськогосподарської кооперації доводилося працювати близько 12-16 годин на добу). Так, у 1929 р. на Україні серед загальної кількості агроспеціалістів агрономів із закінченою вищою освітою нараховувалось 43,2%, із незакінченою – 3,6%. У той же час 27% агрономів мали лише середню освіту і 26,2% нижчу сільськогосподарську освіту або ж не мали її взагалі [161, 61].

Тому, беручи до уваги ті завдання, що стояли перед агроспеціалістами, їхній рівень спеціальної освіти та виробничі завдання, які їм доводилось вирішувати, сільськогосподарська кооперація надавала справі підвищення кваліфікації спеціалістів сільського господарства особливої ваги.

Перелік курсів підвищення кваліфікації сільського кооперативних фахівців господарства був достатньо широким. Працювали курси рахівничі, організаційно-господарські, тракторні, молочарські, буряківничі, маслоробні, скотарські, а також курси масової кооперативної роботи, курси-з'їзди, курси зорієнтовані на вирішення окремих важливих господарських проблем як, наприклад, організація експертної роботи в галузі птахарства чи масловиробництва тощо.

По окремих галузям організовувалися курси для спеціалістів вузьких профілів. Наприклад, у буряківництві виділялися курси керівників буряківничих товариств, уповноважених по боротьбі зі шкідниками, рахівників, членів правління, контролерів по визначенню забрудненості та цукристості буряків, тощо.

У справі підготовки та перепідготовки фінансово-бухгалтерського (рахівничого) персоналу кооперативних товариств влаштовувалися також добре облаштовані спеціальні курси. Лише кредитними та універсальними сільськогосподарськими союзами у 1927 р. було організовано 16 кооперативно-рахівничих курсів, які прослухали 2,5 тис. осіб.

Особливо інтенсивно ця робота проводилась в системі спеціальної цукробуряківничої кооперації "Бурякоспілка". Це диктувалось насамперед тим, що її продукція мала повністю товарний характер, а також характеризувалась достатньо складною, а нерідко і свідомо заплутаною системою розрахунків із селянськими господарствами як під час прийому від них продукції, так і особливо, під час розрахунків, які велись не лише у грошовій формі, але і у натуральній: цукор, маляс, жом, патока тощо. Тому, з метою підвищення рівня фахової підготовки селян, які займались вирощуванням цукрових буряків, поліпшення їх обізнаності як з технологічними, так із економічними аспектами цієї роботи "Бурякоспілка" протягом осінньо-зимового періоду 1926/27 р. організувала при районних бурякосюзах 1200 курсів на яких пройшло навчання понад 40 тис. слухачів[175, 41].

Його очевидність була наскільки очевидна, що мережу цих курсів було збережено і на 1927/28 р. Однак, з метою подальшого підвищення його дієвості, можливості найширшої передачі отриманих знань якомога більшій кількості селян, основна увага була приділена підвищенню кваліфікації кооперативних активістів, інструкторів та технічних працівників спеціалізованих буряківничих товариств.

Взимку 1928 р. в системі "Бурякоспілки" працювало вже понад 1500 курсів на яких пройшли навчання 64,5 тис. чоловік [151, 57].

Для того, щоб більш повно використати можливості викладацького складу та матеріальної бази курсів при них організовувались також змістовні лекції присвячені найбільш важливим питанням цукробуряківництва. На них заздалегідь запрошувались селяни всіх навколишніх сіл. Дати проведення лекцій визначались продумано, без поспіху. Як правило лекція призначалась на такий день, який давав можливість селянину окрім прослуховування лекції вирішити ще якісь свої справи, побазарувати, відвідати лікарню, отримати консультацію в районних земельному та фінансовому відділі тощо. Також вільні у цей день від роботи на курсах викладачі самі виїздили у довколишні села для читання лекцій. У такий спосіб протягом грудня – березня 1927/28 р. для селян-буряководів було прочитано біля 7,6 тис. змістовних лекцій, тривалістю пересічно три години, які прослухали біля 300 тис. слухачів [151, 88].

Виходячи із тогочасних статистичних даних, щодо кількості селянських господарств, які брали участь у бурякосіянні, біля 260 тис. дворів, можна зробити висновок, що основні знання та цінні поради як правильно вирощувати і ефективно збувати свою продукцію отримали практично всі селяни так чи інакше залучені до цієї справи.

Того ж року дещо пожвавилась курсова робота і в системі скотарсько-молочної кооперації тваринників де було організовано 56 курсів, лише при спеціалізованих райсільгоспсоюзах та працювало 180 масових курсів товариств [175, 41]. Незважаючи на всі труднощі, фінансові та організаційні, які власне були цілком логічні при розгортанні роботи в таких значних масштабах вже протягом 1927/28 р.

сільськогосподарською кооперацією України було налагоджено функціонування широкої, ефективно діючої системи виробничо-діючої освіти, підвищення фахового рівня сотень тисяч громадян зайнятих в сільському господарстві. Про її масштаби свідчать наступні цифри Так лише рай союзами сільськогосподарської кредитної кооперації протягом року було проведено 175 курсів (довгострокові для рахівників, довгострокові для членів правлінь, повторні для рахівників, курси з'їзди спеціальні курси, курси для червоноармійців та учителів). Їх скінчило біля 7 тисяч осіб.

Окремо проводили курси великі сільськогосподарські кредитні товариства. Вони організовували біля 300 курсів на яких навчались інструктори-організатори рільництва, трактористи, контроль-асистенти по тваринництву. Їх скінчили більш ніж 100 тис. осіб. Як вже зазначалось активно працювала у цьому

напрямку система буряківничої кооперації, яка в 1927/28 р. проводила окремі курси для селян-плантаторів, для керівників бурякових товариств, для уповноважених по боротьбі зі шкідниками, механізаторів, здатчиків сировини, рахівників тощо. Всього нею за вказаний рік було проведено 1200 курсів, які закінчили майже 40 тисяч слухачів. Грунтовні і тривалі курси проводились в системі скотарсько-молочної кооперації. Тут навчались і підвищували свій фаховий рівень контроль-асистенти, тобто молодий зоотехнічний персонал, який допомагав селянам правильно годувати і утримувати худобу, особливо молочну, помічники ветеринарів, приймальники молока, маслороби, сировари. За рік "Добробут" організував 70 курсів на яких пройшли навчання біля 6 тис. слухачів [175, 41].

У цілому, аналізуючи зміст, характер, форми та інтенсивність роботи сільськогосподарської кооперації по проведенню освітніх та пропагандистських заходів, які були спрямовані на якомога широке розповсюдження серед селянства сільськогосподарських знань, маємо достатньо підстав для висновку, що її діяльність у цьому напрямку мала цілком позитивний характер і дала добрі наслідки.

Слід спеціально підкреслити, що попри невгаваючі розхожі звинувачення на її адресу з боку агентів класової боротьби та "пролетарської" моралі в "здирництві", неувазі до інтересів незаможної частини селянства, саме сільськогосподарська кооперація в ході своєї багатогранної роботи не на словах, а на ділі дбала про якнайповніше використання всіх резервів підвищення продуктивності, а отже, доходності селянських господарств, а звідси і заможності самих селян.

Одним із найбільш динамічних, швидко даючи реальну економічну віддачу саме для незаможних селянських господарств які відзначились достатньо низьким рівнем агротехнічної та загально виробничої культури, напрямків роботи сільськогосподарської кооперації і було залучення його до опанування різноманітних технологічних знань, що давало швидко й з мінімальними затратами отримувати вищі врожаї, привіси та надої молока.

Нерідко за спеціальними договорами працівники кооперативної агрономії направлялися на курси підвищення кваліфікації зоотехніки та ветеринари до спеціалізованих сільськогосподарських, відповідних навчальних закладів. Сільськогосподарська кооперація була дуже тісно пов'язана з Київським кооперативним інститутом та Полтавським агрокооперативним технікумом. Фінансування цих навчальних закладів здійснювалося через Всеукраїнську кооперативну раду. "Сільський господар" щорічно направляв на устаткування вузів, на

допомогу студентам у вигляді стипендій, на влаштування семінарів достатньо значні кошти [153, 18]. Також здійснювалася співпраця із Білоцерківським, Харківським та Уманським сільськогосподарськими інститутами. Щорічно певні суми грошей направлялись у фонд допомоги малозабезпеченим студентам [183, 61].

Слід однак зазначити, що попри достатньо широкі обсяги цієї роботи, вони були все ж недостатніми для перепідготовки усіх наявних спеціалістів у сільському господарстві. При загальній кількості агроспеціалістів, наприклад у системі бурякової кооперації до 600 осіб, цей процес мав розтягтися до 10 років [183, 62].

Разом із тим відчутні вади мала й сама організація курсів у окремих установах. Так, часто курсанти підбиралися без будь-якого плану і на курси підвищення кваліфікації районних агрономів-організаторів надсилали районних польоводів, або зоотехніків. На курси, які розраховувалися на спеціалістів вже із вищою освітою, приїздили і агрономи із нижчою освітою. А на курсах Цукротресту була навіть установка пропускати за однаковою програмою осіб, із вищою освітою і без будь-якої агрономічної освіти, а також без розподілу за обсягом попередньої практичної роботи. Така значна різниця в освіті та практиці курсантів, унеможливлювала складання навчальних програм. У результаті всі курсанти отримували знання не у повному обсязі. Траплялися випадки коли декілька установ одночасно влаштовували курси підвищення кваліфікації, що позбавляло бажаючих можливості навчатися на одному з них. Часто визначені програмою дисципліни взагалі не викладалися за відсутністю лектора, або ж викладачами призначали випадкових людей без спеціальної освіти. Щоправда у певній мірі це пояснювалось загальною нестачею кваліфікованих викладачів. Підібрати цілком задовільні кадри викладачів сільськогосподарської справи часто не могли навіть на курси, які організовував безпосередньо Народний комісаріат земельних справ.

У окремих товариствах незадовільно була поставлена черговість надіслання на курси. Іноді на курси посилали не тих, хто потребує підвищення кваліфікації, а тих, кого на даний момент було легше вивільнити з роботи. Існували випадки, коли окремі спеціалісти встигли за декілька років побувати на курсах 2-3 рази, а інші протягом 8-9 років напруженої праці у віддаленому районі жодного разу не мали можливості підвищити рівень своєї кваліфікації.

Негативним явищем було також і те, що деякі спеціалісти закінчували курси підвищення кваліфікації в одній системі

спеціалізованої сільськогосподарської кооперації, наприклад, в птахівничій, а через півроку чи через рік переходили на роботу до іншої, приміром, скотарсько-молочарської і вже нею знову направлялися на курси [183, 62-63].

Як засіб підвищення кваліфікації свого технічного персоналу райсільгоспсоюзи, практикували також спеціальні наукові відрядження спеціалістів. Так, 1929 р. у системі птахівничої спеціальної сільськогосподарської кооперації на ці потреби було витрачено 15 тис. руб., у системі цукробуряківничої кооперації – 17 тис. руб. [183, 63]. Крім того, більшість райсільгоспсоюзів досить широко практикувалися спеціальні наукові екскурсії своїх фахівців для ознайомлення їх із практичними досягненнями передових господарів.

Велику, вкрай потрібну і водночас достатньо складну роботу проводила сільськогосподарська кооперація в напрямку підвищення технічної грамотності селянства. На початку 1925 р. в Україну в достатньо, як на той час, значних обсягах почали поступати імпортні трактори "Фордзон". Протягом року селянство, як різні форми кооперативних об'єднань, переважно машинно-тракторні гуртки, так і індивідуальні господарства купили 3200 тракторів. Ще 2800 тракторів було завезено в 1926 р. [184, 1].

Імпорт тракторів продовжувався і в наступні роки. На 1 серпня 1927 р. у сільському господарстві працювало вже 7255 тракторів [185, 44]. На весну 1929 р. їх кількість вже досягла 11 тис. одиниць [186, 6].

Цілком зрозуміло, що довів в Україну такої кількості тракторів негайно поставив питання про організацію їх належної експлуатації. Необхідно було не лише підготувати кадри грамотних трактористів та ремонтників, але і розгорнути широку мережу пунктів технічного обслуговування та ремонтних майстерень. Це було досить складне завдання. Адже подібна проблема постала на Україні вперше. Ніякого попереднього досвіду організації цієї роботи у широких масштабах не було. А потреба в ній була велика. Вже перший рік використання тракторів показав, що якщо на тракторі працював погано підготовлений тракторист, то це різко зменшувало ефективність використання цієї дуже кошовної машини. Більш того, практика показала, що 50%-60% випадків виходу трактора з ладу пояснювалось тим, що тракторист просто не вмів правильно з ним поводитись. Це вело до того, що в 1925-1926 рр. пересічні витрати на ремонт одного трактора, враховуючи вартість запасних частин при оранці 200 га за сезон складали 250-700 руб. [187, 56].

Враховуючи, що вартість "Фордзона" складала 1800 руб. це була недопустимо велика сума. Проблема ускладнювалась ще і тим, що поряд із "Фордзонами" у використанні знаходились також трактори інших. Нерідко дуже несхожих марок: 663 шт. марки "ФП", 1394 "Інтернаціонали", 500 "Рауненток" та ще ряд інших марок [188, 15].

Нелегке завдання по забезпеченню належної експлуатації тракторів було покладено урядом саме на систему "Сільського господаря". Ця робота була розпочата ним негайно після надходження перших партій "Фордзонів", вже взимку 1925 р.. Весною 1925 р. сільськогосподарська кооперація на своїх базових курсах в Харкові підготувала 4320 трактористів та слюсарів-ремонтників. При чому, переважна їх кількість навчалась безкоштовно, за рахунок кооперації [189, 33].

Ця робота проводилась нею і на далі. Так, за 1927/28 господарський рік на курсах трактористів було навчено 1385 осіб. Ще 625 чоловік пройшли курси підвищення кваліфікації. Посиленого значення надавалось підготовці висококваліфікованого ремонтного персоналу (інструкторів-механіків). В цьому ж році було підготовлено 480 фахівців-ремонтників [175, 37].

Їх робота була налагоджена таким чином, що вони не просто чекали коли до них звернуться за допомогою, а постійно відвідували господарства де працювали трактори. Із більшістю з них кооперативні тракторні майстерні уклали договори на технічне обслуговування. З метою забезпечення належного рівня роботи на кінець 1927 р. в системі "Сільського господаря" працювало вже 26 окружних і 67 районних майстерні при великих кредитних сільськогосподарських товариствах, крім стаціонарних працювало також і 24 пересувні тракторні майстерні [190, 73].

На кінець 1928 р. на додаток до тракторних майстерень було сформовано мережу із 99 тракторних районних пунктів на які покладались завдання організації технічної грамотності експлуатації тракторів.

Для мобільності обслуговування працюючих тракторів для тракторних майстерень було придбано 98 автомобілів. Тракторні майстерні забезпечувались належною кількістю устаткування й запасних частин. Так лише протягом 1927/28 р. "Сільським господарем" було закуплено для них обладнання на 627 тис. руб. та запасних частин для тракторів на 2,3 млн. руб. [175, 37]

Швидка і якісна підготовка системою "Сільського господаря" добре навчених трактористів дала змогу значно знизити простій тракторів через їх невмілу експлуатацію.

Водночас створення широкої, динамічної ремонтної мережі належно забезпеченої кваліфікованими ремонтниками,

потрібними запасними частинами та транспортом для швидкого надання послуг дозволили на кінець 1928 р. значно розширити обсяги та підвищити якість ремонтних робіт. Так, якщо у 1926/27 р. було капітально відремонтовано 213 тракторів то у 1927/28 р. вже 1878. Дрібним, відповідно 464 і 1229 одиниць [175, 37].

У цілому ж протягом 1927/28 р. було надано ремонтних послуг на загальну суму 550 тис. руб.. Слід зазначити, що при цьому значно знизилась середня вартість ремонту. Тепер навіть капітальний ремонт коштував пересічно 290 руб., середній біля 80 руб., а дрібний 26 руб. Тобто в порівнянні із початковим періодом тракторизації завдяки цілеспрямованим зусиллям системи сільськогосподарської кооперації трактори почали використовуватись значно ефективніше. Збільшився міжремонтний період, знизилась простої від поломок, ремонтна допомога стала надаватись значно швидше, знизилась їх вартість і навпаки зростає якість. Зрозуміло, що це позитивно позначилось на темпах підвищення продуктивності праці в сільському господарстві.

Слід підкреслити, що на противагу тим, хто в недалекому майбутньому почав наклепницьки звинувачувати сільськогосподарську кооперацію та її керівництво, що вона буцім то є не лише притулком для "учорашніх" тобто "ворогів" радянської влади, але і сама вона за своєю суттю є породженням вчорашнього дня і сприяє консервації архаїчних, відсталих елементів селянського життя, сільськогосподарська кооперація будучи насамперед системою прагматичною вже в силу цього була дуже чутливою до будь-яких технічних нововведень, які обіцяли економічний ефект.

Яскравим підтвердженням цьому було відношення "Сільського господаря" до електрифікації села та сільського господарства. Про те як ставились селяни-кооператори до технічного прогресу свідчить, наприклад, той факт, що вже у 1923 р. Мурафське універсальне сільськогосподарське товариство на Харківщині почало електрифікацію свого села. Вже перша черга збудованої електростанції окрім того, що вона живила струмом млин, олійницю, просорушку, маслобойню та інші виробничі об'єкти забезпечила і освітлення 750 селянських дворів електролампочками потужністю по 25 свічок [191, 10].

Для всебічної активізації цієї роботи, поширення її на всю територію України "Сільський господар" вже у 1924 р. виступив ініціатором створення спеціального акціонерного товариства по електрифікації сільського господарства "Електрика". Воно повинно було концентрувати кошти як селянські, так і державних та кооперативних організацій для електрифікації млинів, олійниць, круподерок.

Пайщиками "Електрики" помимо "Сільського господаря" стали також Наркомзем, Електротрест, Сільмаштрест, Товариство насінництва та ряд інших організацій. Цікаво, що останні зусилля "Електрики" були спрямовані на найповніше використання запасів гідроенергії. За підрахунками спеціалістів "Електрики" існувала реальна можливість швидко побудувати в Україні кілька тисяч невеликих сільських гідроелектростанцій. Виходячи з кооперативних принципів роботи сільськогосподарське кооперативне товариство збирало 20% потрібних коштів. Решту надавала в довгостроковий кредит "Електрика" [192, 35].

Робота розгорнулась досить швидкими як для тогочасних умов темпами. В 1925 р. було збудовано вже 9 гідроелектростанцій загальною потужністю біля 2000 кВт. Це, окрім електрифікації виробничих об'єктів дало змогу освітити більш ніж 27 тис. селянських дворів. В 1925/26 р. велось будівництво ще 16 селищних гідроелектростанцій потужністю 2,7 тис. кВт. Вони дали змогу електрифікувати ще 35,2 тис. дворів.

В 1926/27 р. було побудовано ще 40 гідроелектростанцій загальною потужністю 3,8 тис.кВт. Вартість програми робіт 1926/27 р. склала 4,8 млн. руб. Її виконання дозволило електрорфікувати ще 81 тис. селянських дворів [193, 71].

Слід зазначити, що темпи електрифікації українських сіл могли б бути значно вищими, якби не постійні вимоги з боку уряду до "Сільського господаря" щодо участі у фінансуванні будівництва Дніпрогесу. Так, вже в 1926 р. "Сільським господарем" було перераховано для цього 1 млн. руб. [194, 73].

Станом на 15 листопада 1928 р. система сільськогосподарської кооперації внесла у фонд Дніпрогесу ще 2, 5 млн. руб. [195, 3].

Масштаби цієї корисної для держави, але надто виснажуючої фінансові ресурси сільськогосподарської кооперації України кампанії постійно наростали.

Так, лише в 1929 р. кооперовані селянські господарства внесли у фонд індустріалізації майже 5 млн. руб. [196, 23].

Таке фінансове напруження, безумовно, знижувало темпи переведення сільського господарства на більш високу технічну основу, однак вона і надалі наполегливо шукала шляхів для продовження цієї роботи. З цією метою влітку 1928 р. "Сільський господар" виступив з ініціативою надати кооперативного характеру державній будівельній організації "Електрохліб", яка будучи створена у 1926 р. через відсутність коштів так і не могла належно розгорнути свою роботу.

Про ставлення сільськогосподарської кооперації до цієї справи яскраво свідчать наступні дані. Якщо не менш потужні "Вукоопспілка" та "Укробсекція" внесли відповідно 45 та 62 паї то

система "Сільського господаря" 100 паїв [197, 362].

Слід зазначити, що практично в цілому в усіх видах культурно-освітньої роботи існували не лише досягнення, але й певні, інколи і досить значні, вади. Зокрема, відсутньою була належна плановість системи цієї роботи. Програми розроблялися під час самого відрядження, вони не погоджувалися з установами, до яких надсилалися спеціалісти. Тому часто багато часу відряджень йшло на погодження цих питань із установами та організаціями, а іноді відрядженням доводилось їхати в інше місце і працювати при іншому науковому закладі [183, 63].

Певним недопрацюванням системи підвищення кваліфікації спеціалістів сільськогосподарської кооперації було те, що в ній практично не використовувалися заочне навчання, семінари, спільні наради тощо. На жаль, лише на папері залишився і план організації „Всеукраїнського інституту підвищення кваліфікації спеціалістів сільського, лісового та водного господарства” [183, 62].

Зазначеними заходами культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації не обмежувалася. Наприклад, 1925/26 р. Маріупольський райсільгоспсоюз влаштував у місцевому музеї відділ сільськогосподарської кооперації. Цей же союз, а також Миколаївський райсільгоспсоюз влаштували курси для демобілізованих червоноармійців. Полтавський райсільгоспсоюз утримував зимові сільськогосподарські курси (школу) за планом НК освіти. Шевченківський бурякосоюз проводив колективні дослідження у селянських господарствах. Із метою пропаганди кооперативного руху серед широких мас селянства Маріупольським райсільгоспсоюзом по 27 селам було проведено низку десятиденних курсів. Ці курси відвідало кілька тисяч слухачів, яким було роздано 7 тис. брошур на сільськогосподарську та кооперативну тематику. Фахівці райсільгоспсоюзу давали також селянам консультації, поради щодо конкретних проблем ведення їх господарств. [176, 81].

4.2. Видання і поширення газет, книг і журналів та розвиток бібліотечної мережі

Значне місце в роботі різних ланок системи сільськогосподарської кооперації України, починаючи від її Центрального правління “Сільського господаря” і до сільського сільськогосподарського кооперативного товариства займало написання, друкування і доведення до кожного селянського двору потрібної йому в повсякденній роботі літератури. Головним каналом розповсюдження серед кооперативного селянства літератури було створення сільськогосподарськими райсоюзами і товариствами власних книгозбірень. В цілому по Україні справою кооперативного книговидавництва і книготоргівлі займалася переважно споживча кооперація. Однак, за даними “Книгоспілки”, її пайщиками, тобто організаціями, що брали постійну активну участь у розповсюдженні книг вже у 1925-1926 рр. були райсільгоспсоюзів 12 і 30 сільськогосподарських кооперативних товариств. Ще 6 сільськогосподарських райсоюзів постійно закуповували літературу у “Книгоспілки” (на суму 6,8 тис. руб.) [176, 79].

На початковому етапі діяльності української сільськогосподарської кооперації у 1921-1922 рр. більшість кооперативних товариств не мали власних книгозбірень. Хоч у цілому ряді товариств, кількість спеціальної сільськогосподарської, кооперативної, економічної літератури була достатньою для організації більш-менш ґрунтовних книгозбірень, які давали можливість селянам ознайомитись із ключовими проблемами сільського господарства. Це підтверджує матеріал наступної таблиці.

Таблиця 4.2.1

Кількість книгозбірень та примірників книг у кооперативних товариствах (1925/26 р.) [176, 79]*

Регіон	Всього товариств	Кількість товариств, що мали книгозбірні	Відсоток товариств до загалу, що мали книгозбірні	Кількість книг у книгозбірнях	Кількість книг у середньому на одне товариство
Полісся	175	29	16,1	2628	90
Правобережжя	239	52	22,6	3458	65

Лівобережжя	541	145	26,8	17149	118
Степ	637	146	23,2	15497	106
Пересічно по Україні	1602	372	23,2	38732	104

*Таблиця складена за: Зарудний С. Культурно-освітня робота с.-г. кооперації 1925-26 року // Коопероване село. – 1927. – №13. – С. 79.

Наведені у таблиці матеріали свідчать, що у 1925/26 рр. із 1602 товариств книгозбірні мали вже 372 товариства, або 23,2%. Безумовно, цього було ще замало, але якщо враховувати, що роботу довелось починати практично з нуля то позитивні тенденції у цьому напрямку були цілком очевидні. Не можна також забувати, що фактично лише з кінця 1924 р. коли було завершено проведення грошової реформи сільськогосподарські кооперативні товариства змогли централізовано направляти грошові кошти на закупівлю потрібної їм літератури. До того ж сама система книговидавництва для сільського господарства, яке щойно отямилось після тяжкого стихійного лиха 1921-1922 рр. фактично лише у 1923 р. розпочало друкувати літературу потрібної тематики. Оскільки тематичні плани книговидавців були досить обмежені, то зрозуміло потрібний був певний час, щоб просто сформувався на книжковому ринку мінімально необхідний набір видань з яких можна було б сформувати фахову бібліотеку. З цих причин особливо сповільнено йшла робота по поширенню серед селянства кооперативної та іншої сільськогосподарської літератури налагоджена на Поліссі. Тут книгозбірні мали лише 16% сільськогосподарських кооперативних товариств. Але навіть на Лівобережжі, у регіоні, де ця робота була налагоджена найкраще, книгозбірні мали лише біля третини товариств. Таким чином, не буде перебільшенням твердження, що робота по створенню кооперативних книгозбірень сільськогосподарської літератури на середину 20-тих років перебувала на початковій стадії розвитку і потребувала подальших серйозних зусиль по її чисельному і якісному розвитку. Ключовою проблемою поряд із друкуванням необхідних селянству фахових видань була проблема фінансування цієї справи.

Варто однак зазначити, що починаючи з 1925/26 господарського року, коли в силу цілого ряду факторів економічного і політичного життя фінансове становище сільськогосподарської кооперації значно зміцніло. Це негайно позначилось на темпах організації нових і поповнення вже існуючих книгозбірень. Разом із тим, проблема полягала не лише

у відсутності чи наявності належного фінансування. Поруч із відсутністю у ряді товариств книгозбірень, навіть у тих із них, де вони були вже створені, ними користувалася лише незначна частина членів. Так, у 1928 р., книгозбірні регулярно відвідували лише 8-9% членів сільськогосподарських кооперативних товариств [175, 10]. На думку ряду сучасників, це явище в основному пояснювалось тим, що селянство 20-тих років ХХ ст. у цілому залишалося ще відносно мало освіченим і у нього ще не сформувалась культура звертатися за порадою до друкованого слова. З іншого боку, відіграло свою негативну роль і те, що значна частина селянства, яке століттями вело сільське господарство традиційними методами, не вважало за потрібне додатково ще чомусь вчитися.

Тому у справі поширення серед селянства різноманітних сільськогосподарських та кооперативних знань сільськогосподарською кооперацією важливе місце відводилося селянській пресі. На неї покладалися у першу чергу завдання пропагандистського характеру. Через сільськогосподарську газету чи журнал селяни мали переконатися в прогресивності нових форм землекористування, нових методів у рільництві й тваринництві. Отримуючи необхідні первинні агрономічні знання, селяни могли безболісно переходити до нових форм землевлаштування, запозичувати один в одного агрономічно-культурні заходи. Втягнувшись у процес запровадження передових прийомів сільськогосподарського виробництва селянин органічно потребував нових, більш детальних знань із справи, яку він започаткував. Це цілком логічно підштовхувало його до їх постійного поновлення. Головне, що усе це позитивно відображалось на врожайності зернових і технічних культур та підвищенні продуктивності селянського скотарства, поліпшення якості сільськогосподарської продукції [198, 8].

Поширення сільськогосподарської преси було важливим ще й з огляду на недостатність на селі агрономічних кадрів. На пресу, що надходила у село щотижня, покладалося завдання допомогти селянинові порадою за відсутності агронома, зоотехніка чи ветеринара. Як свідчать чисельні подяки селян до редакцій центральних та місцевих сільськогосподарських та кооперативних газет сотні тисяч селян мали велику користь скориставшись різноманітними агрономічними порадами і настановами фахівців надрукованими у газетах [198, 9].

Згідно даних опитування кооперативних союзів у 1925/26р., пересічно на один райсільгоспсоюз сільськогосподарськими кооперативними товариствами передплачувалося 50 журналів і 250 газет [176, 80]. Разом із цим, товариства окремих союзів передплачували значну кількість періодичної преси. Наприклад,

лише 15 із 43 товариств Миколаївського райсільгоспсоюзу одержували 185 примірників газет, товариства Шевченківського райсільгоспсоюзу – 200 примірників газет і 35 примірників журналів, Полтавські товариства – відповідно 210 і 27 примірників. Найпопулярнішими кооперативними виданнями селянства були, „Сільський Господар”, „Кооперативне життя”, „Нова громада” та інші. Також, слід відзначити, що кооперативи передплачували не лише спеціальні місцеві видання, але й центральні, такі як „Селянська правда”, „Радянське село”, „Украинский экономист”, „Вісті” та інші [176, 80].

Особливо широко передплатна компанія була організована у спеціалізованих буряківничих сільськогосподарських товариствах. Пересічно вони передплачували вдвоє більше газет і журналів, ніж універсальні сільськогосподарські та кредитні сільськогосподарські товариства. Це насамперед було наслідком достатньо широкої організації товариствами передплат періодичних видань безпосередньо для своїх членів [175, 10].

Найгірше справа поширення серед селянства сільськогосподарської преси була поставлена у достатньо економічно потужних кредитних сільськогосподарських товариствах. Так, у 1927/28 р. в системі кредитної сільськогосподарської кооперації 7% товариств взагалі не передплачували газет і 15% не передплачували журналів [175, 10].

Окрім закупівлі спеціальної літератури та передплати періодичних видань системою „Сільського господаря” було налагоджено і власну видавничу справу.

Культосвітній підвідділ „Сільського господаря” видавав двотижневик сільськогосподарської кредитної кооперації „Сільський господар”. Тираж журналу постійно збільшувався – від 500 примірників у 1922 р. до 3300 у 1927 р., що свідчить про його популярність серед селянства. Основними передплатниками журналу були насамперед сільськогосподарські кооперативні товариства (1,7 тис. примірників у 1926 р.). Журнал також передплачували кооперативні райсільгоспсоюзи (629 примірників), колгоспи які у 20-тих роках теж переважною більшістю як колективні члени входили до Всеукраїнської системи сільськогосподарської кооперації „Сільський господар” (566 примірників), установи й окремі громадяни (269) [174, 62].

Не менш популярний ніж „Сільський господар” був його продовжувач. Власне той же журнал, який лише змінив назву залишаючись офіційним органом Правління „Сільського господаря” – „Коопероване село”. Кількість його постійних передплатників у 1927 р. сягала біля 5 тисяч [153, 17]. Видавалися також двотижневий журнал „Коопероване

буряківництво”, “Селянський кредит”, “Кооперація Сумщини”, “Зернова кооперація тощо” [174, 62].

Окремими великим райсільгоспсоюзами Харківським, Київським, Полтавським видавався досить чисельний перелік брошур та книг на сільськогосподарську та кооперативну тематику. Ряд видань робили навіть невеликі райсільгоспсоюзи, наприклад, Роменським райсільгоспсоюзом видано було посібник по боротьбі зі шкідниками, Маріупольським райсільгоспсоюзом брошуру „Из современных вопросов организации сельского хозяйства”, Кам’янець-Подільським райсільгоспсоюзом книжку „До селян Кам’янецьчини” та багато інших [176, 81]. Загалом, видавнича справа сільськогосподарської кооперації набула широкого розмаху. Так, у 1927 р. нею було загалом видано 9,6 тис. екземплярів брошур та 7,8 тис. книг [174, 62].

Питання агропропаганди торкалися не лише виробничо-технологічних, але і організаційно-економічних знань, що торкалися умов функціонування селянських господарств. Під час підготовки до весняної посівної кампанії 1928 р. на „Сільський господар” видав масову серію листівок про сільськогосподарську контрактацію. Спеціальні листівки-інструкції по кожній зерновій чи технічній культурі, роздавалися селянам при укладенні ними контратакційних угод. В них детально, в доступній формі роз’яснювалися всі економічні і технічні питання пов’язані з угодою. Це було значною допомогою селянству. „Сільський господар” видавав також спеціальні брошури, присвячені темі контрактації, а також різноманітні плакати, присвячені окремим сільськогосподарським роботам чи культурам [199, 54].

Культурно-освітні завдання покладалися “Сільським господарем” і на окремі союзи. Так, “Бурякоспілка” видавала протягом 1927 р. 14 назв листівок, 2 брошури та 8 плакатів. Того ж року “Плодоспілка” видавала чисельні листівки та плакати по контрактованим культурам. [199, 54-55].

Масштаби цієї роботи швидко розширювалися. Наступного, 1928 р. в системі "Бурякоспілки" було видано вже 64 назви листівок загальним тиражем 140 тис. екземплярів. До селянства надійшло також 26 тис. плакатів 9 різних найменувань та 11 інших видань загальним тиражем біля 100 тис. екземплярів [151, 59].

Слід спеціально підкреслити, що як керівництво сільськогосподарської кооперації всіх її рівнів, так і саме селянство дуже швидко зрозуміло і належно оцінили ту велику користь, ту значну економічну віддачу яку давало підвищення культури господарювання, в основі якого лежало не механічне нарощування кількості сільськогосподарської техніки й тяглової сили, а насамперед вміле грамотне їх використання.

Керівництво “Сільського господаря” вважало, що інтенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва неможливий без ліквідації агротехнічної кооперативної неграмотності та за допомогою кооперативно-виробничої сільськогосподарської пропаганди. Основне завдання на цьому шляху полягало у тому, щоб низкою послідовних заходів добитися засвоєння бідняцько-середняцькою групою селянських господарств тих технічних та організаційних прийомів, застосування яких привело б до піднесення їх виробничих сил, а значить сільського господарства в цілому.

З часом однак перед кооперативною агровиробничою культурно-просвітницькою роботою все неможливіше ставилося завдання якомога повно сприяти здійсненню планів соціалістичної реконструкції сільського господарства, тобто його усуспільнення шляхом суцільної колективізації [200, 62-63].

Звичайно, такі плани більшовицького уряду щодо ролі сільськогосподарської кооперації у подальшій розбудові селянських господарств вступали в очевидне протиріччя з прагненнями самого кооперованого селянства. Проте, з 1927 р., коли радянська влада вже невідворотно взяла курс на колективізацію сільського господарства, сільськогосподарська кооперація стала заручником політичних обставин. Зміст її культурно-просвітницької діяльності серед селянства під прямим політичним тиском партійно-радянських органів влади все більш почав наповнюватись не кооперованим, а суто колективістським змістом.

Аналізуючи культурно-освітню роботу сільськогосподарської кооперації, неможливо оминати увагою питання її фінансування. У цьому питанні головні труднощі райсільгоспсоюзів і сільськогосподарських кооперативних товариств нерідко були пов'язані із тим, що вони завжди залежали від директив і вказівок від центральних кооперативних органів. Адже йшлося про виділення грошей на невиробничу сферу, яка не приносила помітного швидкого прибутку.

Інша складність полягала у тому, що райсільгоспсоюзи при передплаті літератури для своєї периферії надсилали до центру списки товариств із пропозицією надсилати книги та журнали накладною платнею, витрати на яку не були передбачені статутами товариств. Внаслідок цього література надходила із запізненням і не в тому обсязі.

Порушення цієї, здавалося б дріб'язкової перепони, в умовах ретельно-прискіпливої уваги до “кооператорів” різноманітних радянських контролюючих органів, в тому числі робітничо-селянської інспекції могло тягти за собою досить тяжкі наслідки.

Щоб уникнути цього явища, культурно-освітній відділ „Сільського господаря” почав включати постачання товариствам необхідних матеріалів в безпосередній обов’язок союзів, які мусили здійснювати цю роботу за рахунок спеціальних культфондів. Відділ рекомендував кожній організації сільськогосподарської кооперації у планово затвердженому порядку відраховувати від своїх прибутків 10% на культосвітню роботу. Ця сума могла коливатися в залежності від місцевих умов. Іншим шляхом створення спеціального фонду для фінансування культурно-освітньої роботи, було встановлення для цієї мети спеціальних пайових внесків [201, 52-53].

Реальні фінансові можливості кооперативних товариств не дозволили створити більшості з них достатню матеріальну базу для культурно-освітньої діяльності. Кошти на ці цілі надходили здебільш випадково, через що плани культурно-освітньої роботи часто були не забезпечені коштами. Нерідко, кошти, призначені для культурно-освітньої серед селянства роботи, під тиском владних органів витрачалися на потреби загальноосвітньої роботи, що безпосередньо не стосувалася діяльності сільськогосподарської кооперації й фактично не позначалося на розвитку селянських господарств.

Відповідно з розгортанням культурно-освітньої роботи, збільшувалися і капіталовкладення сільськогосподарської кооперації у цю справу. Так, за даними звіту про роботу сільськогосподарської кооперації у 1925/26 р. лише 45 союзів витратили на ці цілі 54 тис. руб. чи пересічно 1204 руб. на союз [176, 82]. У 1926/27 р. 32 союзи витратили на відповідні цілі вже 86 тис. руб. і 2700 руб. пересічно на 1 союз. [153, 18]. Зріст на союзному рівні був незаперечним, однак, у той же час витрати безпосередньо сільськогосподарських товариств на ці цілі дещо зменшились, із 92 до 74 руб. пересічно на 1 товариство [153, 18]. В цілому ж сумарні витрати кредитних та універсальних сільськогосподарських союзів і їх товариств на ці цілі вже у 1926/27 р. зросли до 600 тис. руб. [153, 18], проти 300 тисяч у 1925/26 рр. [176, 83]. Однак, як це зазначали самі кооперативні органи навіть таке збільшення було все ж недостатнім для належного розвитку культурної роботи.

Проте слід підкреслити, що у цілому, культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації за своєю суттю суто прагматичної організації була дієво спрямована на поширення серед селянства кооперативних та загально-агрономічних знань. Це мало стати запорукою підвищення не лише загального інтелектуального рівня українських селян, поширенню кооперативного руху, але й стати однією із надійних запорок подальшого зростання продуктивності, а отже, заможності

селянських господарств.

ВИСНОВКИ

Проблема культурно-освітньої діяльності сільськогосподарської кооперації у період НЕПу досі ще не була предметом спеціального комплексного дослідження у вітчизняній історіографії.

Між тим наявна база по темі дослідження є достатньо широкою і представницькою, що дозволяє ґрунтовно висвітлити всі сторони її багатогранної діяльності в цій важливій сфері життя села.

Історична наука як радянського періоду, так і новітньої доби державної незалежності України, займалася зазначеною проблемою досить побіжно. Питання, пов'язані з культурно-освітньою діяльністю всіх форм кооперації, спрямованої на підвищення загального культурно-освітнього рівня селянства, а отже продуктивності селянських господарств практично не виділялися із загального русла аграрної історії України.

Між тим, всебічний аналіз стану селянських господарств України доби НЕПу дає можливість зробити висновок, що спрямування сільськогосподарською кооперацією зусиль на підвищення культури ведення селянських господарств було закономірним і необхідним.

Не дивлячись на відчутний процес економічного вирівнювання селянських господарств, значною залишалася їхня майнова диференціація. Перш за все, вона була обумовлена нерівномірним землезабезпеченням господарств, яке в багатьох районах, насамперед на Правобережжі, виливалось в очевидне аграрне перенаселення. Не менш яскраво майнова диференціація українського селянства у добу НЕПу проявлялася у забезпеченості їх робочою худобою і сільськогосподарським реманентом.

Це, в свою чергу, обумовлювало те, що більша частина селянських господарств України вела своє господарство екстенсивним шляхом. Слабка продуктивність виробництва, особливо незаможницьких господарств, забезпечувала значній частині селянських сімей лише прожитковий мінімум. Навіть середняцькі господарства дотримуючись традиційних екстенсивних форм і прийомів виробництва не могли добитись на цьому шляху значних економічних зрушень.

З перших кроків своєї діяльності сільськогосподарська кооперація України розгорнула широку, добре продуману роботу по зміцненню матеріально-технічного забезпечення селянських господарств, насичення їх необхідних реманентом, сільськогосподарськими машинами, сортовим посівним матеріалом, високопродуктивною худобою.

Іншим напрямком, стало налагодження функціонування системи сільськогосподарського кооперативного кредиту, покликаній забезпечити селянські господарства доступним виробничим кредитуванням.

Завдяки добре продуманій системі роботи, надійно перевірній багатолітньою практикою роботи сільськогосподарської кооперації в умовах функціонування дореволюційної ринкової економіки „Сільський господар” уже в перші роки НЕПу добився помітних успіхів у справі підвищення виробництва сільського господарства України. Але, як його керівництву, так і досвідченим, висококваліфікованим спеціалістам периферійної мережі сільськогосподарської кооперації в ланках: райсільгоспсоюз – сільськогосподарське товариство було добре видно, що ефективність використання як матеріальних, так і фінансових ресурсів на перших порах роботи системи була ще далеко від оптимального.

Це пояснювалось не лише суб’єктивними прорахунками, але і цілком об’єктивними обставинами. Різке збільшення внаслідок аграрних перетворень 1917-1920 років кількості селянських господарств України окрім позитивних факторів, насамперед певного пом’якшення соціально-економічної напруги, принесло в життя українського села і ряд негативних моментів. Це насамперед те, що внаслідок різкої парцелізації села, ліквідації великих поміщицьких економій відбулось помітне зниження культури землеробства і тваринництва, а отже, і обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Власниками господарств стали більш ніж мільйон селян, які в дореволюційний час ніколи самостійно не господарювали, а отже і не мали належних знань і навичок для цього. Сотні тисяч інших господарств значно розширили свою земельну площу і на цій основі почали розвивати нові для себе галузі рільництва і тваринництва. Однак на цьому шляху вони відразу зіткнулись не лише з матеріальними, але і з технологічними труднощами, оскільки не мали для цього належних знань і навичок.

Слід підкреслити, що ніяк не слід перебільшувати, особливо в умовах прискореного розвитку в сільському господарстві, товарно-ринкових відносин, значення достатньо консервативного, традиційного селянського досвіду господарювання, який передавався в селянських сім’ях з покоління в покоління. Адже він був націлений не так на досягнення максимального економічного ефекту, як на забезпечення стабільності селянського господарства. Дотримання цього висхідного для значної частини селянства принципу в умовах радянської дійсності 20-тих років вело до відчутного зниження товарності сільськогосподарського виробництва.

Враховуючи це, сільськогосподарська кооперація вже з перших кроків своєї „радянської” діяльності почала приділяти посилену увагу культурно-просвітницькій роботі серед селянства

Об’єктивний аналіз стану справ в сільському господарстві показував, що в умовах обмеженості земельних і матеріальних ресурсів одним із перспективних напрямків розбудови високодохідного сільського господарства є масове впровадження серед широких мас українського селянства передових досягнень тогочасної сільськогосподарської науки й агротехніки.

На цьому шляху сільськогосподарській кооперації доводилось долати чимало труднощів. Одні з них були пов’язані з певним консерватизмом селянського буття, неграмотністю, побоюванням вдаватись до неусталених в сільській традиції елементів господарювання.

Інші витікали з боку органів радянської влади як в центрі, так і особливо на місцях, де рівень культурно-освітнього розвитку працівників партійно-радянського апарату був дуже низьким. Вже в силу цього вони дуже часто були просто не в змозі осягнути ту, здавалось б просту, добре зрозумілу спеціалістам річ, що прирощення широкими верствами селянства виробничих знань прямо тотожне прирощенню обсягів продукції. Нерозуміння цього, вело до частих конфліктів, які мали не лише виробниче, але й відверто політичне забарвлення.

Посилена увага фахівців сільськогосподарської кооперації до влаштування різноманітних курсів, гуртків, зимових сільськогосподарських та кооперативних шкіл, кооперативних свят та кампаній, облаштування виставок, заснування кабінетів – музеїв кращих досягнень в сільському господарстві, активне читання лекцій, організація спеціальних фахових сільськогосподарських бібліотек і хат-читалень, кооперативних куточків у сільбудах викликало прямі закиди щодо „культурництва”. Цей, на перший погляд досить невинний термін в умовах тогочасної дійсності означав не що інше як неприкрите звинувачення в завуальованій антирадянській діяльності. Сутність його полягала в тому, що буцімто прикриваючись професійними потребами „кооператори”, „агрономи” через свої масові громадські заходи намагаються у такий спосіб оволодіти політичною довірою селянства і спираючись на його масову підтримку протиставити себе радянській владі.

Як не дивно, одним із „переконливих” доказів своїх звинувачень на адресу „зпетлюрівщеної” кооперації села партійно-радянські органи вказували на велику зацікавленість селянства до культурно-просвітницьких заходів сільськогосподарської кооперації, їх масовість.

Саме цим, „куркульською” активністю, пояснювалась і виправдовувалась мала ефективність, яка особливо яскраво ілюструвалась низьким рівнем відвідування селянами заходів які організовувались на селі сільрадами та партосередками.

Однак переборюючи цю протидію, маючи певну підтримку частини реалістично налаштованого радянського керівництва сільськогосподарська кооперація розгорнула всебічну активну роботу щодо підвищенню культурно-освітнього рівня селянства, маючи на меті найповніше використати його інтелектуальний потенціал і в такий дієвий спосіб допомогти селянству й суспільству в цілому ефективніше розвивати аграрний сектор економіки України.

Потрібно зазначити, що сам характер сільськогосподарської кооперації, як організації повністю прагматичної, знизу до верху пов'язаної економічними інтересами, повністю заперечував її зацікавленість у схильності до політизації просвітньо-культурної діяльності. Значне розширення кооперативної мережі підприємств по переробці й збуту сільськогосподарської сировини теж було неможливе без збільшення об'ємів заготівельних операцій. Це, у свою чергу, потребувало вагомого зростання продуктивності селянських господарств, яка об'єктивно диктувала потребу у агрокультурній допомозі селянським господарствам з боку кооперативних об'єднань. Таким чином, різнопланові заходи сільськогосподарської кооперації, направлені на підвищення продуктивності селянських господарств були обопільно корисними й вигідними.

Практичне значення широкої активної агрокультурної роботи сільськогосподарської кооперації для підвищення продуктивності селянських господарств важко переоцінити. Перш за все, воно полягало у тому, що після семи років воєнних дій та політики „воєнного комунізму” система селекційної роботи, як у рільництві, так і у тваринництві, була практично зруйнована. Допомога селянству з боку держави, особливо на початку 20-х рр. об'єктивно не могла мати необхідних об'ємів. Тому для селянства чи не єдиним шляхом до інтенсифікації свого господарства була допомога сільськогосподарської кооперації.

У галузі тваринництва основні зусилля сільськогосподарської кооперації по допомозі селянству були направлені в основному на розвиток селекційно-племінної роботи в галузі м'ясо-молочного тваринництва, так важливого для селянства конярства, свинарства і птахівництва. Кооперативні союзи і товариства пішли найбільш перспективним напрямком, у першу чергу, шляхом вдосконалення якісного складу поголів'я селянської худоби і птиці. Практичними кроками стала широка програма організації покривних пунктів, вирощування і розповсюдження

серед селянських господарств молодняку високопродуктивних порід тварин. Величезне значення для розвитку виробництва у такій динамічній галузі як птахівництво стала широка й інтенсивна робота сільськогосподарської кооперації по створенню густої мережі племінкубаторів у супроводі з добре продуманою програмою просування племінного молодняку в селянські господарства.

Агрокультурна діяльність сільськогосподарської кооперації у галузі тваринництва стала вагомим важелем швидкого розвитку цієї галузі у період НЕПу. Не дивлячись на труднощі, пов'язані із браком коштів, яскравим практичним свідченням її ефективності стало підвищення продуктивності селянського тваринництва у порівнянні з довоєнним часом більш ніж у півтора рази.

У галузі рільництва основним напрямком агрокультурної діяльності сільськогосподарської кооперації було підвищення врожайності селянських посівів, як зернових, так і технічних культур.

В її основі лежала добре продумана робота по організації репродукції і розповсюдженню серед селянства чистопородного насіння польових і городніх культур, а також програма по збереженню в селянських господарствах уже існуючого висоякісного насіннєвого фонду.

Інший вектор зусиль полягав у поліпшенні селянством обробітку своїх посівів. Головна увага була приділена пропагуванню й популяризації вдосконаленої системи рільництва – від оранки до жнив і збереження насіння взимку.

Не менш важливого значення у справі підвищення врожайності селянських посівів сільськогосподарською кооперацією надавалося поширенню серед селянства науково обґрунтованих норм і способів внесення органічних і мінеральних добрив.

Крім того, з метою збереження кількості та якості сільськогосподарської продукції проводилась широка освітня й практична робота з впровадження в господарську практику селянства раціональних методів боротьби зі шкідниками.

В умовах аграрного перенаселення, постійного збільшення чисельності сільського населення і, як наслідок, кількості селянських господарств, існувала потреба в розширенні посівних площ. Важливе значення мало введення в обіг нових площ орних земель за рахунок осушення перезволожених земельних угідь. Виходячи з цього, сільськогосподарська кооперація почала активно пропагувати й організовувати селянство на осушення боліт і низин заплавних луків.

Активні цілеспрямовані зусилля сільськогосподарської кооперації у галузі рільництва дозволили значно інтенсифікувати

цю галузь, в тому числі і за рахунок збільшення посівних площ. Цілеспрямована насіннево - селекційна робота, масштабне поліпшення селянського насінневого фонду дозволили збільшити врожайність злакових культур на селянських полях до 15%, навіть без додаткових витрат на поліпшення обробітку землі та внесення добрив.

В даному контексті вирішення проблеми підвищення культурно-освітнього рівня селянства розглядалась сільськогосподарською кооперацією України як одне із головних і невідкладних своїх завдань. З цією метою культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації розвивалася наступними напрямками: масова робота, поглиблена робота (робота із активом), підготовка і перепідготовка кооперативного апарату і розповсюдження кооперативної літератури.

Одним із основних напрямків культурно-освітньої роботи сільськогосподарської кооперації було доведення до найширших верств селянства різноманітних знань та пропаганда кооперативних знань. Із цією метою кооперативні організації тісно співпрацювали із осередками культури і освіти на селі – хатами-читальнями, сільбудами, зимовими школами. Ставилася мета розповсюдження спеціальних знань, організація кооперативних куточків та гуртків, бібліотек, лекторіїв тощо. Це повинно було створити умови для популяризації кооперативного руху на селі, залучення до нього нових членів, підтримки селянами існуючих товариств.

Однак провідною метою культурно-освітньої діяльності сільськогосподарської кооперації було поширення серед широких мас селянства різноманітних сільськогосподарських агрономічних зоотехнічних, економічних знань. Це диктувалось зокрема тим, що на початку 20-тих років безперечним фактом залишався загально низький рівень ведення селянством сільського господарства, відсутність елементарних новацій у цій галузі, головним чином через практичну відсутність на селі належних осередків поширення спеціальних знань.

Інша причина слабого поширення передових агрономічних знань серед селянства була його традиційна консервативність у виробничих процесах і неприйняття не апробованих нових методів господарювання. На подолання цих стримуючих чинників і поширення нових знань і була направлена культурно-просвітня діяльність сільськогосподарської кооперації.

Важливого значення у системі культурно-освітньої діяльності сільськогосподарської кооперації надавалося кооперативній освіті. Ставлячи високі вимоги до підвищення кваліфікації кадрів, „Сільський Господар” керувався у першу чергу необхідністю забезпечити швидкі темпи розвитку

сільського господарства, збільшення посівних площ, поширення механізації виробничих процесів, будівництво нових підприємств по переробці сільськогосподарської сировини, впровадження нових сортів польових культур та нових порід худоби і птиці. Це вимагало від спеціалістів поглиблених знань, вивчення останніх досягнень у галузі агрономічної науки і техніки. Робота на селі чисельного загону висококваліфікованих спеціалістів сільськогосподарської кооперації була запорукою залучення до прогресивних методів господарювання широких мас селянства, а у підсумку, і до поступового, але підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва України.

Широка культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації зробила значний внесок у справу піднесення продуктивних сил сільського господарства і соціально-економічний розвиток українського села.

Активна масово-лекційна робота, до якої була прилучена переважна більшість українського селянства, матеріальна і організаційна підтримка осередків культури на селі, облаштування бібліотек, сільбудів, куточків сільськогосподарських та кооперативних знань, дослідних ділянок, зразкових господарств, музеїв, навчальних закладів, у тому числі середніх-спеціальних і вищих, активна видавнича діяльність, проведення численних сільськогосподарських виставок та селянських екскурсій мали важливе значення для використання інтелектуального потенціалу села у розвитку аграрного сектору економіки України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Петровський Г. Незаможники і середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм – Х.: Держвидав України, 1927. – 51 с.
2. Петровський Г. Шлях селянства до соціалізму. – Х.: Держвидав України, 1927. – 66 с.
3. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років (підсумки радянської аграрної політики) // Український агроном. – 1927.– № 10–11. – С. 8–20.
4. Вольф М. Некоторые предпосылки с.-х. политики Украины на 1926 год // На аграрном фронте. – 1925. – № 9. – С. 17–22.
5. Качинський В. Степное земледелие // Хозяйство Украины. – 1925. – № 1–2. – С. 152–157.
6. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації: В 2-х ч. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – 64 с.
7. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху в Україні. – Х.: Червоний шлях, 1925. – 52 с.
8. Височанський П. Історія Київського споживчого союзу // Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я. Чубаря. – 1928. – Кн. IV. – С. 105–114.
9. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 89 с.
10. Целларіус В. Сучасна українська кооперація. Її стан та розвиток . – Х., 1926. – 59 с.
11. Скалига М. Про сільськогосподарський кредит, його завдання та організацію. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 85 с.
12. Маєвський Й. Сільськогосподарська кооперація, її економічні підстави, теорія та соціальне значення. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 214 с.
13. Соболев М. К вопросу о системе сельскохозяйственного кредита // Хозяйство Украины. – 1924. – №2. – С. 21–35.
14. Німчинов Т.Т. Аналіз роботи сільськогосподарського кредитового товариства. – Х., 1928. – 35 с.
15. Дешко Є. Кооперація на Україні. – Х., 1927. – 80 с.
16. Макаровський О. Організація і практика сільськогосподарського кредитного товариства. – Х.: Книгоспілка, 1929. – 128 с.
17. Одінцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація. – Х., 1928. – 76 с.
18. Нечаєв О. Книжка та її покупець на селі. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1929. – 50 с.
19. Данилов В. О некоторых недостатках в работах по истории массового колхозного движения в СССР // Вопросы истории. – 1954. – №1. – С.15–23.

20. Данилов В. О простейших формах производственного кооперирования крестьянства (машинные товарищества в 1925-1929 гг.) // Доклады и собрания Института истории АН СССР. – 1954. – Вып. 3. – С. 12–52.
21. Данилов В. Материалы по социальному составу сельскохозяйственной кооперации в 1925-1927 гг. // Вопросы истории СССР. – Из-во АН СССР. – М., 1955. – Т. 1. – С. 32–56.
22. Данилов В., Поршнев Б. Творчески применять марксистско-ленинскую теорию в исторических исследованиях // Вопросы истории. – 1954. – №11. – С. 3–24.
23. Гетьман-Кравченко М.О. Боротьба Комуністичної партії за створення сільськогосподарської кооперації на Україні і розгортання її діяльності в 1921-1924 рр. // Наукові записки Луцького педінституту. – 1956. – Т. V. – Вип. 3. – С. 3–20.
24. Гетьман-Кравченко М.О. Деятельность коммунистической партии по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921-1929 гг. // Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. – К., 1961. – С. 22–44.
25. Бакуменко І.І. Боротьба партійних організацій України за зміцнення кооперативних організацій на селі (1921-1923 рр.) // Наукові записки Київського інженерно-будівельного інституту. – 1959. – Вип. I. – С. 16–25.
26. Шульга З.П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. – К., 1960. – 189 с.
27. Бабій О.О. Сільськогосподарська кооперація України – одна з передумов масової колективізації сільського господарства // Питання економіки сільського господарства Української РСР: Респ. міжвід. наук. зб., 1959. – Вип. II. – С. 28–41.
28. Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр. – Х., 1964. – 154 с.
29. Історія селянства Української РСР / За ред. В.А. Дядиченко, М. Ю. Брайчевського та ін. У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 551 с.
30. Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине (1917-1929 гг.). Очерки истории. – М., 1974. – 138 с.
31. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні в відбудовний період 1921-1925 рр. – Х., 1974. – 290 с.
32. Лях С.Р. Роль сельскохозяйственной кооперации в становлении советского образа жизни крестьянства Украины (1921-1928) // Вопросы истории. – Респ. міжвід. наук. зб. – Х., 1980. – Вип. 25. – С. 38–44.
33. Трапезников С. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: В 2-х т. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1. – 566 с.; Т. 2. – 644 с.

34. Морозов Л., Дмитренко В. Партия и кооперация. – М.: Политиздат, 1978. – 296 с.
35. Веселов С. Кооперация и Советская власть: период "военного коммунизма" // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 25–37.
36. Бутенко В.И. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине в 20-е годы // Вестник Харьковского университета. – 1989. – №343. – История. – Вып. 23. – С. 3–10.
37. Марочко В.І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки. – К., 1989. – 130 с.
38. Марочко В.І. До питання про співвідношення кооперації і колективізації в процесі соціальної перебудови дрібного селянського господарства // Український історичний журнал. – 1988. – № 8. – С. 78-85.
39. Атоян О. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х-30-х годов. – Автореф. дис... канд истор. наук. – К., 1990. – 23 с.
40. Морозов А.Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – 274 с.
41. Морозов А.Г. Тернистий шлях сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: ЧНУ, 2002. – Вип. 5. – С. 82–87.
42. Морозов А.Г. Суспільно-політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу НЕПу // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: ЧНУ, 2004. – Вип. 8. – С. 230–234.
43. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995. – 224 с.
44. Тростогон А.М. Сільськогосподарська кооперація в Україні в 20-х рр. ХХ ст.: історіографічний аспект // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: ЧНУ, 2003. – Вип. 7. – С. 119–120.
45. Паскаленко В.Є. Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби НЕПу // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: ЧНУ, 2003. – Вип. 7. – С. 122–123.
46. Тищенко С.О. Дитячі шкільні кооперативи в українському селі 20-30-х рр. ХХ ст. // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: ЧНУ, 2003. – Вип. 7. – С. 124–127.
47. Волошкевич Г.А. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі НЕПу (1927-1929 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: ЧНУ, 2002. – Вип. 6. – С. 103–106.
48. Філіпов К. Сільськогосподарська кооперація України в 20-ті роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук, Х., 1999. – 20 с.

49. Цибуленко Г. Кредитна кооперація на півдні України в кінці XIX – на початку XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 25 с.
50. Костик Є. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922–1930 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.
51. Зеркаль М. Реалізація НЕПу в економіці південних районів України: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 20 с.
52. Сушко О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні період НЕПу (1921–1928 рр.): історико-теоретичний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2004. – 31 с.
53. Стремецька В. Політика українізації на півдні України у 20-ті-30-ті роки XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук, Донецьк, – 2001. – 19 с.
54. Молоткіна В. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – 18 с.
55. Малюта О. „Просвіта” у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX-перша чверть XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.
56. Журба М. Громадські об'єднання українського села: етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності (20-30 рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2003. – 36 с.
57. Рабенчук О. Робсельінспекція УСРР як інструмент політики партії більшовиків у сфері культури (1920-1934 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2004. – 20 с.
58. Білошицький С. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. –Донецьк, 2001. – 19 с.
59. Мандрик Я. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х – на початку 30-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук, Львів. – 2005. – 20 с.
60. Степанчук Ю. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х на початку 30-х рр. XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук, Черкаси. – 2006. – 20 с.
61. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х.: Основа, 1991. – 129 с.
62. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 -1928 рр.). – К.: Основи, 196. – 396 с.
63. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 1999. – 205 с.

64. Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К.: Київський нац.-торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.
65. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах Непу. – Черкаси, 2003. – 201 с.
66. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 188 с.
67. Конквест Р. Жнива скорботи. – К.: Либідь, 1993. – 383 с.
68. Хоскінг Д. История Советского Союза. 1917-1991. – М., 1995. – 510 с.
69. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991. 2-е изд. – М.: ИНФРА. – М. Весь мир, 1999. – 544 с.
70. Ивницкий Н.А. Репрессивная политика Советской власти в деревне (1928-1933) / РАН. Ин-т рос. истории. Ун-т г. Торонто (Канада). – М., 2000. – 350 с.
71. История России. XX век / Под ред. Дмитренко В.П. – М.: АСТ, 1997. – 608 с.
72. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1957 годы: Сборник документов. В 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 1. – 879 с.
73. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898-1970. Изд . 8-е, доп. и испр. – М.: Политиздат. – Т. 2. – 1970. – 543 с.; Т. 3 . – 1970. – 552 с.
74. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет. 1917-1967 гг. – В 5-ти т. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1967. – 783 с.
75. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: Вища школа, 1990. – 127 с.
76. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 337, оп. 1, спр. 6965. Проекти постанов Рад наркому УРСР і доповіді Наркомзему УРСР про причини надмірного роздріблення селянських господарств та заходи до затримки цього процесу (31.06.1928–03.11.1929). – 145 арк.
77. Гаража М. До питання про методи боротьби з негативними наслідками процесу здрібнення селянських господарств // Український землевпорядник. – 1929. – №1. – С. 17–29.
78. ЦДАВОВУ, ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР, оп. 10, спр. 925. Матеріали про організацію Всеукраїнського інституту прикладної ботаніки, про кредитне обслуговування колгоспів, обслідування прикордонних округів, вживання найманої праці в селянських господарствах і листування з місцевими ветеринарно-діагностичними кабінетами (09.1929–10 .1930). – 353 арк.

79. К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины. – Х., 1926. – 35 с.
80. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). – К.-Донецьк: Вища школа, Головне вид-во, 1975. – 118 с.
81. Центральний державний архів громадський об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1 Центральный комитет Коммунистической партии Украины, оп. 20, спр. 1888. Доклады, сведения Госплана СССР при Украинском экономическом совете в ЦК КП(б)У о его деятельности, выходе украинской кооперации на внешний рынок. Переписка с Госпланом о финансовом положении Донугля, состоянии кредитно-денежной сферы народного хозяйства СССР, состоянии сельского хозяйства Украины в 1922-1923 году и др. вопросам. Заключение Госплана о работе Укрсельбанка (10.01.–11.12.1924). – 170 арк.
82. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2750. Статистические материалы к докладу на пленуме ЦК КП(б)У 1 ноября 1928 г. о неурожае, хлебозаготовках и очередных задачах развития сельского хозяйства (Типографский экземпляр) (1928). – 23 арк.
83. ЦДАВОВУ, ф. 2841. Всеукраїнська спілка сільськогосподарських та лісових працівників, оп. 1, спр. 20 (1927 р.). Протоколи пленумів ВУК'а. – 125 арк.
84. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1746. Протоколы заседаний президиума Государственного планового комитета при Украинском Экономическом Совете (Укргосплана), секции районирования при Укргосплане. Переписка с Укргоспланом об усилении состава президиума, проведении конференции учёных по вопросу развития производительных сил Украины, рабочем снабжении, состоянии сельского хозяйства Волынской и Подольской губерний, работе кредитных учреждений, Всеукраинского правления государственного страхования, экспортном плане Украины на 1923-1924 г. и другим вопросам (20.03.–28.12.1923). – 62 арк.
85. Тимченко О. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. – 1928. – № 2-3. – С. 24–34.
86. Матеріали до опису округ УСРР. Черкаська округа. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 67 с.
87. Рвач И.Ф. Характеристика социальных групп крестьянских хозяйств Степной Украины // Пути сельского хозяйства. – 1928. – № 8. – С. 32–47.
88. ЦДАВОВУ, ф. 539. Народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции СССР, оп. 4, спр. 756. Документы об обследовании состояния и развития сельского хозяйства в СССР (постановление, инструкции, доклады) (01.10.1924–30.09.1926). – 613 арк.

89. ЦДАВОВУ, ф. 539, оп. 4, спр. 814. Документы об итогах развития сельского хозяйства УССР (инструкция, доклады, сводки, переписка) (01.01.1926–01.07.1927). – 282 арк.
90. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 4356. Огляд стану сільського господарства України за 1926 р., доповіді Наркомосу про організацію шкіл сільськогосподарського учнівства правління „Сільського господаря” про агрикультурне обслуговування колгоспів України (12.1926–12.1927). – 300 арк.
91. ЦДАВОВУ, ф. 27. Народний комісаріат земельних справ УСРР, оп. 7, спр. 45. Матеріали про стан та перспективи розвитку сільського господарства на Україні (довіді, огляди, відомості) (03.03.1926–1928). – 238 арк.
92. ЦДАВОВУ, ф. 337. Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів Української РСР, оп. 1, спр. 112. Протоколи засідань виробничої секції Укрдержплану, доповіді Уккранаргоспу про організацію виробництва тракторів на Україні та відомості про їх вартість (08.09.–27.10.1922). – 52 арк.
93. ЦДАВОВУ, ф. 539, оп. 4, спр. 800. Документы об обследовании финансово-хозяйственной деятельности совхозов УССР (постановления, счета, доклады, акты, ведомости, переписка) (10.11.1925–04.09.1926). – 269 арк.
94. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 234. Відомості Наркомзему УРСР про потребу тяглової сили для Степного району України на 1923 р. й зауваження Укрдержплану до них (26.08.–09.09.1922). – 10 арк.
95. ЦДАВОВУ, ф. 27, оп. 10, спр. 925. Матеріали про організацію Всеукраїнського інституту прикладної ботаніки, про кредитне обслуговування колгоспів, обслідування прикордонних округів, вживання найманої праці в селянських господарствах і листування з місцевими ветеринарно-діагностичними кабінетами (09.1929–10.1930). – 353 арк.
96. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 2801. Доповідь Держплану УРСР про стан сільського господарства України в 1924 р. і перспективи розвитку в 1925 р. (17.04.–17.11.1925). – 17 арк.
97. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 1428. Протоколи засідань підкомісій міжвідомчої комісії по встановленню методів обчислення сільськогосподарської продукції й матеріали до них та доповіді економічної секції Укрдержплану про стан тваринництва на Україні (10.02.–11.11.1924). – 87 арк.
98. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 1434. Протоколи засідань сільськогосподарської секції по розгляді кон'юнктурних оглядів сільського господарства України за серпень 1924 р. – березень 1925 р. та матеріали до них. (07.11.1924–02.04.1925). – 261 арк.

99. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1072. Анкеты уездных комитетов КП (б)У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Волинская, Донецкая, Екатеринославская и Запорожская губернии) (13.06.–10.11.1922). – 137 арк.
100. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1073. Анкеты уездных комитетов КП (б)У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Киевская, Кременчугская, Николаевская, Подольская, Харьковская и Черниговская губернии) (08.06.–04.10.1922). – 91 арк.
101. ЦДАВОВУ, ф. 2841, оп. 1, спр. 16 (1929 р.). Відчитний матеріал по окрз'їздам. – 213 арк.
102. Якиманский В.А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию 1923 г. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 39 с.
103. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 5729. Доповіді Держплану УРСР про стан сільського господарства України та перспективи його розвитку в 1927/28–1932/33 рр. (1927). – 87 арк.
104. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 6948. Звіт Наркомзему УРСР про розвиток сільського господарства на Україні за 1927/28 р. та матеріали до нього (1928). – 256 арк.
105. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 1441. Місячні кон'юнктурні огляди стану сільського господарства України за січень–жовтень 1924 р. (1924). – 112 арк.
106. ЦДАВОВУ, ф. 539. Народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции УССР, оп. 4, спр. 756. Документы об обследовании состояния и развития сельского хозяйства в УССР (постановление, инструкции, доклады) (01.10.1924–30.09.1926). – 613 арк.
107. ЦДАВОВУ, ф. 27. Народний комісаріат земельних справ УССР, оп. 7, спр. 45. Матеріали про стан та перспективи розвитку сільського господарства на Україні (доповіді, огляди, відомості) (03.03.1926–1928). – 238 арк.
108. Історія селянства Української РСР / За ред. В.А. Дядиченко, М. Ю. Брайчевського та ін. У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 551 с.
109. ЦДАВОВУ, ф. 582, оп. 1, спр. 3198. Одноразовий облік кількості та складу наймитів в сільських господарствах та сіль. Громадах в серпні міс. Окружні таблиці ч. 4 (1927). – 42 арк.
110. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 5725. Огляд стану сільського господарства України за 1924/25–1926/27 рр. та перспективи розвитку на 1927/28–1931/32 рр. (1927). – 85 арк.
111. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М.: Наука, 1977. – 319 с.
112. Данилов В.П. Крестьянский отход на промыслы в 1920-х годах // Исторические записки. – М.: Наука, 1974. – Т. 94. – С. 55–122

113. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 3627. Доповіді секції праці про стан безробіття в сільському господарстві України (25.08.1925–29.03.1926). – 223 арк.
114. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 3629. Листування з Центральною комісією незаможних селян (ЦКНС) при ВУЦВКу і Центральною комісією по боротьбі з безробіттям при Наркомпраці УРСР про стан безробіття серед селянського населення України (03.07.–04.08.1925). – 19 арк.
115. ЦДАВОВУ, ф. 2. Рада Народних Комісарів УРСР, оп. 5, спр. 1353. Протоколы Совета Народных комиссаров УССР (23.03.1931–02.02.1931). – 653 арк.
116. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 839. Контрольні цифри росту національних прибутків населення України по галузях праці на 1923/24–1931/32 рр. (1923). – 141 арк.
117. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 5061. Доповідна записка Нарком праці УРСР про подання допомоги безробітним на селі та матеріали до неї (01.02.1926–20.08.1927). – 33 арк.
118. Верменичев И. Об исчислении так называемого „аграрного перенаселения” // На аграрном фронте. – 1928. – № 1. – С.32–39
119. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1073. Анкеты уездных комитетов КП (б)У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Киевская, Кременчугская, Николаевская, Подольская, Харьковская и Черниговская губернии) (08.06.–04.10.1922). – 91 арк.
120. Колесников Б. Деревня: Куда она идёт: Очерки. – Х.: Пролетарий, 1925. – 141 с.
121. Плешков П. Наёмный труд в крестьянском хозяйстве. – М.-Л.: ГИЗ, 1928. – 114 с.
122. ЦДАВОВУ, ф. 2623. Народний Комісаріат Праці Української РСР, оп. 1, спр. 805. Документи про роботу губернських відділів праці (постанови, накази, наради, звіти, анкети) (29.03.–15.12.1922). – 120 арк.
123. Лобурець В.Є. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921-1932 рр.). – Х.: Вища школа, Вид-во при ХДУ, 1974. – 158 с.
124. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2334. Справки информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У о реагировании партийными организациями на закрытые письма ЦК КП(б)У, перевыборах горсоветов, сельсоветов, органов низовой кооперации, реорганизации комитетов незаможных селян, итогах украинизации партийного аппарата, работе партийных организаций воинских частей, состоянии безработицы и другим вопросам (1-й экз.) (03.02.–18.05.1926). – 140 арк.

125. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 2770. Протоколи засідань секції праці Держплану УРСР та матеріали до них (01.10. – 28.12.1925). – 18 арк.
126. ЦДАВОВУ, ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УРСР, оп. 9, спр. 413 Матеріали про стан та перспективи розвитку сільського господарства на Україні (доповіді, огляди, відомості) (03.03.1926–1928). – 238 арк.
127. Коротченко І. Малинська дослідна станція // Сільський господар. – 1924. – Ч. 10. – С. 37.
128. А як за рубежем? // Сільський господар. – 1924. – Ч. 12. – С. 8.
129. Первов А. За колективне скотарство. – Х., 1930. – 16 с.
130. Степанов М. Утримання корови // Селянське життя – 1924. – 17 серпня. – С. 14.
131. Кооперативна хроніка // Коопероване село. – 1927. – № 21-22. – С. 70.
132. ЦДАВОВУ, ф. 325, оп. 1, спр. 102 Документи об організації бухгалтерського учета в отделах товарищества „Добробут” (доклад, ведомость, переписка) (18.07.1925–17.08. 1926. – 298 арк.
133. Наш фінансовий стан // Сільський господар. – 1925. – Ч. 19. – С. 97.
134. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929. – 348 с.
135. ЦДАВОВУ, ф. 325, оп. 1, спр. 205 Документи о создании в УССР межкооперативного гарантийного фонда (постановление, служебная записка, переписка) (2.08.1926–26.03.1928). – 64 арк.
136. ЦДАВОВУ, ф. 325 Всеукраїнський союз тваринно-молочної кооперації „Добробут”, оп. 1, спр. 272 Документи о деятельности союза „Добробут” по откорму и продаже скота (план, ведомости, переписка) (30.08 1926–18.02. 10.1927). – 238 арк.
137. Ільченко С. Конкурс масла // Сільський господар. – 1925. – Ч. 21. – С. 61.
138. Артецький П., Кривунченко М. На нових рейках. – Х., 1930. – 40 с.
139. Зарудний С. Як ми виконуємо Ленінів кооперативний план на селі. – Х., 1929. – 54 + 3 с.
140. Кривушенко К. Як покращити удійність худоби // Українське скотарство. – 1926. – №2. – С. 47–50.
141. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. – Х.: ЦСУ, 1923. – 347 + XIV с.
142. Стан справ на місцях // Українське скотарство. – 1926. – № 6. – С. 13–15.

143. Звіт Робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік. До дев'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад. – Х., 1925. – 303 с.
144. ЦДАВОВУ, ф. 290 Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації „Сільський господар”. оп. 1. спр. 170 Матеріали обслідувань ВСІ системи сільськогосподарської кооперації (01.06–21.09.1922). – 324 арк.
145. Итоги развития народного хозяйства УССР за 1923/24 год. – Х.: Изд-во СНК, 1925. – 127 с.
146. ЦДАВОВУ, ф. 27. оп. 3. спр. 652 Протоколи, листування, матеріали обслідувань органів РСІ (30.01–4.05.1922). – 231 арк.
147. ЦДАВОВУ, ф. 348, оп. 1, спр. 126 Документи про організацію роботи Наркомсоцбезпе УССР, місцевих органів соцзабезпечення, кооперативів інвалідів (інструкції, витяги із протоколів, план, положення, зведення, доповідні записки, листування) (09.06.1920–29.05.1922). – 157 арк.
148. ЦДАВОВУ, ф. 27. оп. 7. спр. 146 Протоколи засідань окружних комісій НКЗС (1926). – 279 арк.
149. ЦДАВОВУ, ф. 27. оп. 5. спр. 491 Матеріали засідань, протоколи обслідувань органів НКЗС (10.01.1925–12.09. 1927). – 194 арк.
150. Хоменко С. Головні заходи в галузі рільництва за планом Наркомзему на 1928 рік // Радянський селянин. – 1928. – № 1. – С. 15.
151. Річний звіт системи бурякової кооперації за 1928 рік. – Х.: Укрбурякосоюз, 1929. – 89 с.
152. Хоменко С. Головні заходи в галузі рільництва за планом Наркомзему на 1928 рік // Радянський селянин. – 1928. – № 15. – С. 9–12.
153. Сільський господар. Відчит за 1926–1927 операційний рік. Ч. 2. – Х.: Сільський господар, 1927. – 165 с.
154. Сільський господар. Відчит за 1926–1927 операційний рік. Ч. 1. – Х.: Сільський господар, 1927. – 165 с.
155. Кирпатий О. Тютюн можна вирощувати з прибутком // Сільський господар. – 1925. – №5–6. – С. 16-18.
156. Иванов А. Табак на крестьянских плантациях // Украинский экономист. – 1927.– 1 июля. – С. 20.
157. Омелян Т. Догляд за посівами тютюну і його врожай // Сільський господар. – 1926. – №13–14. – С. 57-58.
158. Хоменко С. Посіви посухостійких просапних треба збільшити // Радянський селянин. – 1928. – № 3. – С. 10-11.
159. Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27–1927/28. – Х.: ВУЦВК та РНК УСРР, 1929. – 227 с.
160. ЦДАВОВУ, ф. 290, оп. 4, спр. 34 Обіжники за 1926 рік (02.01–15.10.1926). – 209 арк.
161. Степанков К. Шляхи покращення нашого буряку // Кооперована громада. – 1929. – № 11. – С. 14.

162. Селянське життя // Селянська газета. – 1924. – 29 лютого. – С. 2.
163. Меліорація сьогодні // Вісті ВУЦВК. – 1926. – 21 вересня. – С. 2.
164. СУ УСССР. – 1926. – №52.
165. Первак І. Бережанське товариство – за приклад // Радянський селянин. – 1926. – № 4. – С. 34-36.
166. ЦДАВОВУ, ф. 290. оп. 1. спр. 214 Обіжники за 1923 рік (1923). – 123 арк.
167. Кооперація на Україні у 1926–27 році: Статистика України. – Х. : ЦСУ, 1929. – XXXII + 126 с.
168. Меліорація на місцях // Сільський господар. – 1924. – № 13–14. – С. 29.
169. ЦДАВОВУ, ф. 348, оп. 1, спр. 72 Обіжники відділу охорони дитинства Наркомсоцзабезу УСРР (13.05.-12.08. 1919). – 98 арк.
170. Вісті з місць // Сільський господар. – 1925. – № 4. – С. 37.
171. Сидорчук С. Кошти для меліорації // Коопероване село. – 1927. – № 24. – С. 42.
172. Захарченко М. Перші підсумки нашої роботи // Кооперована громада. – 1929. – № 12. – С. 15.
173. На вищій технічній основі збудуємо нове господарство // Радянський селянин. – 1925. – №15–16.– С. 49.
174. Огурцов М. Культурно-освітня робота системи сільськогосподарської кредитової кооперації України // Коопероване село. – 1927. – №4-5.
175. Сільський господар. Відчит за 1927-1928 операційний рік. – Х.: Сільський господар, 1928. – 116 с.
176. Зарудний С. Культурно-освітня робота с.-г. кооперації 1925-26 року // Коопероване село. – 1927. – № 13. – С. 79–83.
177. Ковалів С. Як і для чого організовувати с.-г. гуртки // Радянський селянин. – 1924. – № 2. – С. 21–22.
178. Матеріали Всеукраїнської навчальної наради в справах культроботи кооперації. – Х., 1929. – 80 с.
179. ЦДАВОВУ, ф. 7. оп. 1. спр. 280 Матеріали по обстеженню кооперативних товариств (25.01.1927–14.08.1926). – 156 арк.
180. Зарудний С. Вшановуємо Жовтень відкриттям зимових шкіл! // Коопероване село. – 1927. – № 20. – С. 86–89.
181. Агрошкола на допомогу селянству // Радянський селянин. – 1924. – № 16–17. – С. 53.
182. Батієнко В. Система й методи підвищення кваліфікації фахівців сільського господарства // Український агроном. – 1929. – №10. – 61-62.
183. Й.К. Поліпшити роботу в осередках агросекції при с.-г. вузах // Український агроном. – 1929. – № 1. – С. 59-61.

184. ЦДАВОВУ, ф. 290, оп. 5, спр. 253 Матеріали обстежень кооперативних товариств України у 1926 р. (23.05.–02.10.1926.). – 143 арк.
185. Качинський В. Село на шляхах індустріалізації // Коопероване село. – 1927 – № 20. – С. 44
186. Стась О. Трактор та селянин // Кооперована громада. – 1929. – № 12. – С. 6.
187. Лабунень О. Трактор в надійні руки // Кооперована громада. – 1929. – № 7–8. – С. 56.
188. Скакун В. Розбудовувати нашу тракторну мережу // Кооперована громада. – 1929. – № 7–8. – С. 15.
189. ЦДАВОВУ, ф. 27, оп. 5, спр. 181 Матеріали о снабженіи сельхоз. машинами губерній України (03.01.–26.06.1925). – 688 арк.
190. Драч В. Трактор-складна машина // Коопероване село. – 1928. – № 4. – С. 73.
191. Хроніка. Освітлене село // Сільський господар. – 1923. – Ч. 6. – С. 10.
192. Дудко В. Електрифікація – річ нагальна // Сільський господар. – 1924. – Ч. 13–14. – С. 35.
193. Товариство "Електрика" // Сільський господар. – 1926. – № 20–21. – С. 71.
194. Хроніка. Будуємо Дніпрельстан // Сільський господар. – 1926. – № 20–23. – С. 73.
195. ЦДАВОВУ, ф. 290, оп. 7, спр. 88 Фонд індустріалізації (07.03. 1926–19.12.1929). – 216 арк.
196. Дешко В. Як ми будуємо соціалізм // Кооперована громада. – 1929. – № 7–8. – С. 23.
197. ЦДАВОВУ, ф. 290, оп. 6, спр. 5 Статут, протоколи засідань, листування, інструкції, калькуляції паїв товариства "Електрохліб" (16.02.1928–07.12.1929). – 312 арк.
198. В.Р. Селянська преса (газети, журнали) на сільсько-господарським фронті // Радянський селянин. – 1925. – № 5–6. – С. 8-9.
199. Агропропаганда під час весняної засів кампанії // Український агроном. – 1929. – №1. – С. 52-54.
200. Петрушин Т. Способи агрономізації бідняцько-середняцьких мас села // Український агроном. – 1929. – № 1. – С. 62-64.
201. Зарудний С. Фінансування культ.-освітньої роботи // Коопероване село. – 1927. – № 19. – С. 52-53.
202. Авдієнко М.І. Загальне навчання на Україні. – Х., 1927. – 111 с.
203. Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху; Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 412 с.

204. Беленький М. Очередные вопросы строительства с.-х. кооперации // На аграрном фронте – 1926. – № 5–6. – С. 29–40.
205. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929– 1953. – Спб: Академический проект, 2000. – 312 с.
206. Вахитов К.И. Потребительская кооперация СССР. – М.: Экономика, 1991. – 64 с.
207. Видавнича діяльність „Книгоспілки” за 1923 р. // Книга. – 1923. – № 4. – С. 13 – 17.
208. Волобуєв М. Хата-чита льня на сельбуд // Селянський будинок. - 1925. – № 1. – С. 10.
209. Галенко О.І. Історія культурного будівництва в Українській РСР 1921–1941 рр. у документальних публікаціях // Український історичний журнал. – 1986. – № 8. – С. 42–50.
210. Галяс С. Вернигородська хата-читальня // Селянський будинок. – 1925. – № 1. – С. 18.
211. Гломозда К.Ю., Крамаренко Р.В. Дискусії на тему культурного процесу в Україні в 20-30-ті роки // Український історичний журнал. – 1988 – № 10. – С. 157–159.
212. Гольдберг Л.И. Книга и книжное дело в Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – 478 с.
213. Громенко І.Є. До питання про сільськогосподарську кооперацію в УРСР (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. – 1964. – № 5. – С. 102–104.
214. Декрет про організацію селянських будинків // Селянський будинок. – 1925. – № 5. – С. 4–7.
215. Диброва П. Основные черты развития низовой сети украинской сельскохозяйственной кооперации // Хозяйство Украины. – 1925 . – №3. – С. 66–74.
216. Диференціація селянських господарств на Україні. – Х.: Радянський селянин, 1927. – 237 с.
217. Зима Б.В. Шадиев Х.А. Заготовки сельскохозяйственной продукции потребительской кооперации. – М.: Экономика, 1989 . – 302 с.
218. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923). – К.: Логос, 1996. – 344 с.
219. Козаченко А. Десять років книжкової продукції України (Історико-аналітичний начерк). – Х.: ДВУ, 1926. – 42 с.
220. Колосова Н.Ф. Видання технічної літератури на Україні (1917–1940). – Х.: Б.в., 1970. – 57 с.
221. Кооперативна книготоргівля на Харківщині // Радянський книгар. – 1929. – № 1. – С .16–17.
222. Корновенко С.В. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні у 1925/1926 господарському році // Вісник Черкаського університету. – Вип. 50. – Серія Історичні науки. – Черкаси, 2003. – С. 111–115.

223. Косенко С. Тракторопостачання на Київщині // Селянський кредит. – 1926 – № 4. – С. 17–20.
224. Крайовий М. Перша крайова нарада сільськогосподарських гуртків // Селянський будинок. – 1926. – № 4. – С. 60.
225. Крестьянское сельское хозяйство на Украине. – Х.: Радянський селянин, 1925. – 36 с.
226. Кушнір А. Весняна робота сільськогосподарського гуртка // Селянський будинок. – 1926. – № 2. – С. 35.
227. Литвиненко М.А. Культурно-освітня робота на Україні в період переходу до нэпу (1921–1922 рр.) // Питання історії народів СРСР. – 1970. – Вип. 15. – С. 38–46.
228. Лозовый А. Кооперативное свеклосеяние и социальный состав кооперативного крестьянства на Украине // На аграрном фронте . – 1925. – № 11–12. – С. 163–168.
229. Макаров Н.А. Рыночное молочное хозяйство и кооперация. – М.-Л.: Книгосоюз, 1926. – 223 с.
230. Материалы к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины: Очерк третий. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 28 с.
231. Нечаев М. Готування кооперативних книжкових робітників на Україні // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 3. – С. 141–145.
232. Огій Я. Скотарська кооперація та чергові завдання у розвитку тваринництва. – Х.: Книгоспілка, 1930. – 44 с.
233. Пилипенко С. Як народилися сельбуди // Селянський будинок. – 1924. – № 2. – С. 37–38.
234. Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство. – М.: Наука, 1967. – 511 с.
235. Понафидин С.М. Кооперация в деревне. – М.: Новая деревня, 1924. – 82 с.
236. Праця Янівської хати-читальні // Радянське село. – 1924. – 23 листопада. С. 3.
237. Савченко-Більський М. Експонати для сільгосподарської виставки заздалегідь // Селянський будинок. – 1926. – № 6. – С. 50.
238. Сім Б. З біжучої роботи „Книгоспілки” // Вісті ВУЦВК. -1926. – 6 липня. – С. 2.
239. Соловей Д., Лебединський І. Ячна торгівля України. – Х.: ЦСУ УССР, 1928. – 130 с.
240. Тимошик М.С. Історія видавничої справи. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 496 с.
241. Хижняков В.В. Капиталы кооперативного товарищества. –Х.: Книгоспілка, 1927. – 86 с.

